

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСІУСНИК

I

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 1 (203), January, 1965, Vol. XVIII.

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N.1., Tel.: NORTH 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1964 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	3 ф. 10 ш.	2 фунти	1 фунт	7 ш.
Австрія	150 ш.	80 ш.	45 ш.	15 ш.
Аргентина	450 пезів	250 пезів	125 пезів	45 пезів
Бельгія	300 б. фр.	160 б. фр.	90 б. фр.	30 б. фр.
В. Британія	2 ф. 10 ш.	1 ф. 5 ш.	15 ш.	5 ш.
Канада	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
США	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
Німеччина	25 н. м.	15 н. м.	7,50 н. м.	2,50 н. м.
Франція	30 фр.	16 фр.	9 ф. фр.	3 ф. фр.
Швеція	30 кор.	16 кор.	9 кор.	3 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави
Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200, Liverpool Rd., London N. 1

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 1 (203)

СІЧЕНЬ, 1965

Річник XVIII (XII)

З М І С Т I-ої К Н И Ж К И

С. М. Мечник: ЗАГАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ В ССРСР (Спроба характе- ристики)	3
Проф. д-р Вадим Щербаківський: ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ	11
Проф. Григорій Ващенко: ОСНОВНІ ЛІНІЇ РОЗВИТКУ СОВЕТ- СЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ І ШКОЛИ	29
Проф. Микола Величківський: СУМНІ ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУ- ПАЦІЇ У 1941-1944 РОКАХ	40
Інж. Лев Биковський: НА ПІВНІЧНОМУ ФРОНТІ (Спогади з 1915- 1916 років)	55

П о е з і ї

Василь Швець: СВЯТОСЛАВ (КРОВ, історична балада) — 63. * Ганна
Черинь: НОВИЙ РІК — 64. * Левко Ромен: ВЕВРИК (Із циклу
«Канадійські мотиви») — 65. * Лариса Мурович: ДУБ І КАЛИ-
НА — 66.

Чарльз Снов: СМЕРТЬ ПІД ВІТРИЛАМИ (Роман, продовження, 6)	67
Левко Ромен: СЛОВО ПРО «ЗДЕМОВІЛІЗОВАНЕ СЛОВО»	88
Мір Іван Боднарук: ОДНА З ЖЕРТВ ПРОКЛЯТИХ РОКІВ	92
— ДЕСЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ ПРОТИКОМУНІСТИЧНОЇ ЛІГІ АЗІЙ- СЬКИХ НАРОДІВ	96
Софія Наумович: ПОЕТ-ПЕРЕКЛАДАЧ ІЗ ПОТРЕБИ, ЧИ З ПО- КЛИКАННЯ?	100
Мір Микола Кравчук: З ВИДАНЬ У ПОНЕВОЛЕНІЙ УКРАЇНІ (Короткий огляд)	101
— З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ (Хроніка)	104
— † ВОЛОДИМИР ДЕЙЧАКІВСЬКИЙ (Некролог)	105

В калейдоскопі світу

— СІМ ЧУДЕС СВІТУ: Єгипетські піраміди, Висячі сади вавилон- ських царів, Олімпійський Зевс, Храм Артеміди, Мавзолей у Галі- карнасі, Рсдоський Колос, Фароський маяк в Олександрії — 106—119	
— ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗ. ШЛЯХУ»	120

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Folksham Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

ВЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

СПА:

H. Cebrij
303 E. 8th St.,
New York 9, N.Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia 15, Pa.

ФРАНЦІЯ

Boris Witochynsky
5, Rue Cadet,
Paris 9e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 5 шіл. (анг.) або 0.90 центів. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховатися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

С. М. МЕЧНИК

ЗАГАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ В ССРСР

(Спроба характеристики)

Очевидна річ, що українська еміграція, позбавлена безпосереднього зв'язку з Україною, не може мати повного, правдивого образу про становище на батьківщині.

Багато наших еміграційних діячів із Наддніпрянщини вважають себе більш компетентними в цьому питанні, але й вони залишили Україну тому двадцять років і сьогодні розглядають усі процеси за залізною заслоною під кутом минулого, а не сучасного. Багато ж діячів із західньо-українських земель взагалі не знають т. зв. підсоветської дійсності, ні її психології, тому намагаються все пояснювати на свій лад, абстрактно й відірвано.

З цього саме користають московські кагебісти. Вони знають, що українська політична еміграція цікавиться становищем на батьківщині, тому укладають для неї цілі теорії і легенди, що мають, нібито, віддзеркалювати правдивий стан в Україні. Мовляв, в цілому ССРСР, а зокрема в Україні, сталися великі зміни, усунено культ і диктатуру особи, запанував добробут, успішно розвивається індустрія і сільське господарство, відбувається великий прогрес тощо. КГБ з допомогою своєї агентури і збаламучених людей розповсюджує такі й подібні відомості серед української еміграції і суспільства західнього світу.

Не бракує на еміграції і різних «советознавців», які подають і пояснюють певні події в ССРСР цілком у дусі московсько-большевицької пропаганди. До того ж еміграція помало втрачає свою власну критичну думку й не завжди спроможна зробити відповідні, правдиві висновки з подій і життя за залізною заслоною. Ще гірше є із західнім громадянином, який взагалі не знає правдивої дійсності в ССРСР і все спрепароване й підсунене Москвою сприймає як правдиве, без застережень.

Щоб мати повний і правдивий образ становища в Україні й цілому ССРСР та зрозуміти процеси, які там відбуваються, потрібний зв'язок з усіма прошарками населення: селянами, робітниками, службовцями, науковцями, письменниками, мистцями, вояками, молоддю і т. п. Треба знати і склад державної адміністрації і компартії, що тримають у своїх руках сучасну московську імперію і керують нею. Бо компартія і народ це два окремі світи, саме між компартією і всіма верствами народу є велика різниця у поглядах на такі чи інші питання. Кожну подію в ССРСР інакше наświetлює компартія, а інакше народ. Крім цього треба сказати, що навіть наші друзі в Україні, вороги комунізму й московського імперіялізму, мають сьогодні іншу ментальність, ніж ми на еміграції.

Безпосередній зв'язок української еміграції зі своєю батьківщиною, як відомо, неможливий. Це зменшує нашу спроможність з'ясувати точно й ґрунтовно становище в Україні й цілому ССРСР. Проте є інші можливості й засоби, які допомагають нам робити ствердження і висновки, що віддзеркалюють правдиву дійсність за залізною заслоною.

До таких засобів треба перш за все зарахувати:

1) Безперервне студіювання советської преси і всіх советознавчих видань, що появляються поза межами ССРСР. Тут треба мати на увазі, що советська преса, яка висилається і за кордон, цензурована і пристосована до офіційної московсько-большевицької пропаганди. Це т. зв. центральна преса ССРСР і його поодиноких т. зв. республік. Більш правдивий образ становища в ССРСР віддзеркалює т. зв. районна чи обласна преса, але її не допускається за кордон.

2) Постійне слідкування за советськими радіопередаваннями.

3) Відомості від туристів, що відвідували ССРСР.

4) Розмови з т. зв. советськими громадянами, які з різних нагод бувають на Заході. Тут треба мати на увазі, що до розмов із такими советськими громадянами треба відповідних, підготованих людей, із всебічним знанням та орієнтацією в підсоветських справах.

5) Розмови з туристами з т. зв. сателітних країн, які часто досить добре знають обставини життя в ССРСР.

6) Відомості від українців із Польщі та Румунії, що знають багато про обставини на нашій батьківщині.

7) Відомості від українців, які працюють або служать у таких чужоземних установах, які збирають інформації і студіюють ситуацію в ССРСР.

В нашій статті користуємося інформаціями з усіх поданих вгорі джерел. На їх основі хочемо з'ясувати становище в Україні й цілому ССРСР.

Насамперед слід ствердити, що з часу смерті Сталіна і ліквідації Берії разом із визначнішими керівниками Чека, московсько-большевицький уряд і компартія є під постійним тиском широких народних мас у кожній ділянці життя, особливо — національній і соціальної. Навіть у компартію проникає зневіра. Частина комуністів молодшого покоління бачить нелогічність комуністичних ідей і намагається шукати якогось виходу, що також спричиняється до поглиблювання розбіжності думок у партійному апараті.

Московсько-большевицька колективна господарка, що побудована на фальшивих безглузких засадах марксизму-ленінізму, переживає постійні кризи і котиться до катастрофічного провалу. Це примушує компартію і уряд шукати все нових способів виходу з критичного становища і ця метушня нагадує безпорадне борсання, пручання, збанкрутованих базарних ошуканців. Народ це бачить і розуміє, він використовує для себе кожну нагоду, створену такими чи іншими змінами в уряді й компартії, які виникають наслідком внутрішньої боротьби між партійними ватажками. Отже всі т. зв. полегші чи поступки режиму народ виборює і вони не мають нічого спільного з т. зв. лібералізацією в ССРСР. Догми марксизму-ленінізму

втрачають свою силу і сучасні партійні ватажки, під тиском народу, змушені натягати їх, як шкіру на копито.

В той же самий час на Заході, навіть серед еміграції, розповсюджуються думки, що режим ССРСР стає ліберально-демократичним і проводить зміни в користь народу. Така пропаганда відповідає вказівкам КГБ, її розповсюджують московські агенти. В тому ж самому пляні діють «Комітет...» і «Товариство культурних зв'язків», себто московсько-большевицькі установи, засновані для боротьби з українською еміграцією та її розкладу, а очолюють ці установи досвідчені чекісти й диверсанти. Вони користуються всіма засобами московсько-большевицького пропагандивного апарату. В різних пропагандивних брошурах і листках, зокрема в т. зв. «Вістях з України», вони розписуються про «добробут» в Україні та «щасливе життя» наших батьків, братів і сестер. Подібні вістки розповсюджують серед емігрантів з допомогою своїх агентів і шептаною пропагандою. А в той же час навіть із «Правди» чи іншої советської преси можна довідатися про великі «недоліки» советської економіки і торгівлі, про жорстокі засуди за «спекуляцію» тощо.

Московська пропаганда настирливо намагається переконати емігрантів про монолітність комуністичної партії і перемогу комуністичних ідей. Мовляв, твориться нове «радянське суспільство», ідейно з'єднане під прапорами Леніна. В той же час компартія була змушена створити новий орган терору — т. зв. партійно-державну контролю, що її очолив колишній керівник КГБ Шелепін. А для боротьби з «ворожими ідеологічними впливами» створено при ЦК КПСС окремі Секретаріат ідеологічних справ, під керівництвом партійного догматика Ілічова.

Подібний стан бачимо і на відтинку пропаганди про ставлення москалів до інших, неросійських народів. Москва кричить-репетує про дружбу між усіма «радянськими народами», про «одну велику сім'ю народів ССРСР». Тим часом численні докази безперечно стверджують, що Москва напружено проводить русифікацію усіх народів в ССРСР. А як виглядає «любов» між народами т. зв. комуністичного бльоку, показує нам московська «дружба» з китайцями, албанцями, румунами і т. п. І якби не московсько-советська армія, що постійно готова переступити кордони сателітних держав, то й інші «соціалістичні країни», наприклад, Польща, радо позбулися б «любови» і «опіки» московського «старшого брата».

Вже 47 років існує нова московсько-большевицька імперія. За той час московські ватажки «перевиховували» старше покоління і виховували молодше в дусі комуністичних ідей і науки Маркса, Енгельса, Леніна. Вчили і шанувати «соціалістичну власність», а ось тепер для охорони «соціалістичного майна» довелось їм творити відділи «дружинників», що мають допомагати міліції боротися з «хуліганями» і «асуспільними елементами».

На основі матеріалів із поданих вгорі джерел, можна безсумнівно ствердити, що в Україні ведеться підпільна діяльність, хоч і не завжди в скоординованих, одноцілих організаційно формах. Основна маса україн-

ського народу ставиться до москалів крайнє вороже. Московські цензори не пропускають у советській пресі вісток про вияви визвольної боротьби українського народу, але все ж таки навіть із неї можна довідатися, що в Україні й досі існує підпілля.

Так, напр., газета «Труд» (з 11. 12. 1959 р.) писала про арештування членів ОУН, що ховалися по лісах і вели боротьбу з советськими прикордонними військами. «Робітнича газета» з 1. 1. 1960 р. писала про чотириденний процес над членами ОУН в містечку Белз. Такі, очевидно, дуже скупі, вістки про підпільну боротьбу були ще в газетах «Труд» (з 12. 6. 1960), «Радянська Україна» (з 24. 1. 1963), в журналі «Огоньок» (з листопада 1963), в «Прикарпатській правді» (з 28. 2. 1964). До боротьби з українським визвольним рухом московські чекісти вживають комуністів т. зв. українського походження, з допомогою яких панують над цілим українським народом. Це члени КПСС і саме вони є опорою московсько-комуністичної влади в Україні. З їх допомогою Москва намагається виховати і молоде українське покоління, щоб воно було слухняне й покірне, вірно служило московським інтересам.

Але факти показують, що молоде покоління, яке поповнює ряди компартії, втрачає довір'я до комуністичних ідей, починає сумніватися і шукає за чимсь новим, за новими ідеями. Внаслідок цього багато молодих членів компартії опинилося на т. зв. ревізійністичних позиціях.

Українська молодь, що вчиться у високих школах, починає розуміти національну кривду і відчуває національну образу, бо всюди підкреслюється і прославляється все, що московське, а все українське замовчується або фальшується і зневажається. Таке невдоволення помітне і серед молоді всіх інших, неросійських народів. Навіть серед молодих московських письменників після XX з'їзду КПСС (24-25 лютого 1956), почали проявлятися некорисні для партії процеси. До таких письменників належали: Дудінцев, Аксентов, Солженцов, Євтушенко та інші.

Серед молодого українського покоління з'явилися письменники й поети, в творах яких провідним мотивом був національний зміст. На це різко відгукнулася Москва. Член ЦК КПУ А. Д. Скаба на ідеологічній конференції 19 червня 1963 р., що відбувалася в Москві, гостро накинувся на молодих українських поетів: Драча, Вінграновського і Л. Костенко, яких твори, як казав він, перевидало на еміграції «українське націоналістичне охвістя». «Робітнича газета» з 20 червня 1963 р. писала, що цю конференцію відкрив сам Хрущов, а головну доповідь п. з. «Чергові завдання ідеологічної роботи партії» прочитав секретар ідеологічних справ ЦК КПСС Леонід Ілічов. Учасниками цієї конференції були секретарі ЦК КПСС, республіканські секретарі ідеологічних справ, секретарі крайкомів, члени уряду, члени Академії наук, мистці тощо.

Ця конференція виразно показала, чого Москва боїться, що її тривожить і змушує до відвертої боротьби, особливо з молодим поколінням, яке, мовляв, підпадає під вплив «чужої ідеології».

Ілічов у своїй доповіді говорить:

«Недостатньо ідейно стійкі молоді люди, ловляться на видумки, що їх підсувають їм вороги соціалізму... Наші ідейні противники хочуть за-смітити наше поле ідеологічними спорами, їх насіння вирощене ідейними капіталістичними селекціонерами».

Ілічову вторувала В. Фурцева, міністер культури ССРСР:

«...Наші вороги хотіли б влізти зі своєю ідеологією в наше суспільство... Наші ідейні противники стараються знайти канали, в тім числі вико-ристовують літературу й мистецтво, щоб у свідомість советських людей внести мікроби буржуазної ідеології».

Подібно говорили й інші комуністичні ватажки, а Хрущов у своєму кінцевому слові назвав тих, що «не думають по-комуністичному», — «під-голосками наших ворогів і ідейними підкулачниками».

В. Шумилов, начальник обласного управління КГБ, на пленумі Ленін-градського обкому партії (8. 10. 1962) заявив, що «в советської молоді вихо-вуються фальшиві ідеологічні погляди».

С. Павлов, секретар ЦК ВЛКСМ, на другому пленумі мусів визнати, що «...багато комсомольських керівників, бойових на директиву, бояться іти на диспут у гуртожитки до робітників, на вечірки до студентів, і часто пасують перед демагогами і скептиками. Це, очевидно, походить від внут-рішньої невіри у свої сили і від незнання, як і чим переконати...» («Комсо-мольська правда», 15. 12. 1962).

В журналі «Партійная жизнь» (1963, ч. 8) критикується членів партії:

«Частина працівників стає на дорогу обману, нарушуючи партійну й державну дисципліну...»

До обсягу боротьби з «чужими ідеологічними впливами» належить і релігійне питання. «Правда» з 17. 4. 1962 р. писала, що «формування науко-вого світогляду і комуністичної моралі неможливе без боротьби з релігійною ідеологією».

Про необхідність боротьби з релігією пише постійно советська преса, видаються і різні атеїстичні журнали й брошури. Це показує, що релігія, християнство, в ССРСР живе в душах народу й передається молодому поко-лінню. Тому журнал «Вопросы философии» (ч. 3, 1962) пропонує використати в боротьбі з релігією всі засоби й проникнути до всіх груп населення, зокрема до дітей і підростків.

Так виглядає «ідеологічна спаяність» народів в ССРСР. Тепер зупинимося ще й на розкладові, який охоплює всі верстви населення, зокрема молодь і членів компартії.

«Ленинская смена», орган Комсомолу Казахської республіки, 9 липня 1963 р. надрукувала статтю — «По ефиру бродят... хулиганы». З цієї статті довідуємося, що молоді люди сконструювали ряд радіових апаратів, які подають незаконні радіопередавання. Тут мова про нелегальні радіо-передавання, що приховуються під назвами «Марс», «Кавказ», «Метелик», «403», «Людмила», «Венера» і т. п. Деякі з них використовують хвилі

московського радіо. Так, напр., православні з Алма-Ати таким радіоапаратом передали на Великдень привіт віруючим. Валерій Жоров передав таким способом гостру антисовєтську сатиру. Верховний совет Казахської республіки видав «указ» проти таких «незаконних» радіопередавань.

«Гомін України» (Канада) з 31 серпня 1963 р. подав (на основі вістки з совєтської газ. «Правда України»), що в Одесі закінчився процес, на якому засуджено 26 осіб за «розкрадання державного майна і спекуляцію».

Газета «Известия» з 20. 10. 1963 р. писала про викриття «банди в Красно-армійським районі», що займалася нелегальним виробництвом вовняних матеріалів.

«Літературна газета» з 31. 10. 1963 р. писала про «незаконні дії» в однім московським заводі та кількох аптеках.

«Комсомольська правда» з 26. 5. 1964 р. в статті «Липою шито, актом покрито» писала про величезну крадіж під час будови західньо-сибірського металургічного заводу. Там, мовляв, із крадженого матеріалу збудовано ряд домів без плану й відома уряду. Газета називає ці новобудови — «злодійським городком».

Таких фактів можна подати багато більше, і всі вони стверджують, що в СРСР відбувається розклад, зокрема в партійній верхівці. Відного колгоспника жорстоко карають за «крадіж» колосків чи «спекуляцію», себто дрібну перепродаж чогось, що він змушений робити через злиденні обставини свого життя. Цим він не раз рятує себе і своїх дітей від голодної смерті. Але правдивими бандитами, розкрадачами колгоспного і заводського майна, спекулянтами і ошуканцями є саме партійні керівники, що посідають владу й відповідні посади. Совєтські газети пишуть лише про крадіж «державного майна», але навіть не згадують про те, як терпить від цих бандитів безпартійне населення, коштом якого багатіють і розживаються партійні ватажки.

В такий атмосфері розкладу виростає і виховується в Комсомолі й молодь. Це теж, переважно, діти високих партійних чиновників. Вони йдуть слідами своїх батьків і морально скочуються у пропасть.

Ось журнал «Молодий комуніст» (орган ЦК ВЛКСМ, ч. 1, 1963), у статті «Завтра буде пізно» описує статтеву розбещеність молоді:

«З початком жовтня мин. року в Куйбишеві закінчився судовий процес, що тягнувся майже два місяці. Судили організовану групу насильників, які діяли від жовтня 1960 до грудня 1961 року. П'ятнадцять молодих хлопців систематично гвалтували малолітніх дівчат — учениць сьомої класи куйбишевських шкіл...»

Газета «Известия» з 28. 1. 1963 р. подала, що серед комсомольської молоді існує клич — «За несколько счастливых минут», і для цього вона влаштовує розпусні вечірки.

Так у кожній ділянці життя московсько-большевицької імперії запанував розклад і зближається криза.

Хрущов, розвінчавши культ Сталіна, почав реорганізацію партійного, економічного і адміністративного апаратів. Реорганізував міністерства, тво-

рив економічні райони, партійні комітети, окремо для сільського господарства і окремо для індустрії, укрупнював райони, ліквідував МТС-и. Всі ці експерименти відбувалися під акомпаньямент гучної партійної пропаганди. В деякого була зродилася надія, що справді йде до кращого. Але швидко показалося, що всі хрущовські експерименти не варті й зломаного шага. Провалилося і хрущовське «освоєння цілих земель», наочно показалося, що Хрущов ніякою силою не спроможний не тільки «перегнати» Америку, а навіть і «дігнати» малі, економічно слабо розвинені країни. Успіхів не було, натомість криза, зокрема сільського господарства, зростала.

На ХХІ з'їзді партії (січень 1959 р.) Хрущов проголосив:

«Збудувавши соціалістичне суспільство, советський народ вступив у нову фазу історичного розвитку, коли соціалізм переростає в комунізм...»

А в комунізмі, як відомо, має бути «щасливе, райське життя». І ось коли «соціалізм в ССРСР переріс у комунізм», себто чотири роки по згаданій промові Хрущова, 2 жовтня 1963 року Хрущову довелося прилюдно визнати банкрутство колективного сільського господарства в ССРСР:

«... Нам прийшлося — сказав він — закупити зерно за кордоном. Ми купили 6 міль. 800 тис. тонн у Канаді і 1 міль. 800 тис. тонн в інших країнах. Ми вдячні румунським товаришам за братню допомогу — вони відпустили нам 400 тонн пшениці».

«Румунські товариші», на щастя румунського народу, перебувають покищо у фазі соціалізму й поспішили на рятунок свого «старшого брата», що вже у фазі комунізму.

Так коротко, на основі советських джерел, але з насвітленням очевидців, які побували в ССРСР, ми подали образ сучасної московсько-большевицької імперії, що опинилася уже у «фазі комунізму».

Україна — одна з найголовніших проблем внутрішньої політики Москви. Про події і розвиткові процеси в Україні в советській пресі майже не пишеться. Проте на Захід часом продістаються інформації і про стан в Україні, що їх подають чужоземні дипломатичні й журналістичні кола. Вони виявляють різні форми боротьби нашого народу. Так, напр., в 1962 році такою дорогою продісталася на Захід вістка про розрухи в Ново-Черкаську, а потім — про «воєнний стан у Кривому Розі».

Всі вияви політичної і повстанської боротьби України Москва старанно приховує не тільки від зовнішнього світу, а й від населення в самому ССРСР.

В останнім десятиріччі Москва застосовує до України більш рафіновані методи, дуже небезпечні для нашого народу. Вже більше дозволяє вживати назви «Україна», «український», але в рамки цих слів вкладає спотворений, сфальшований зміст. Офіційно вже не називає москалів «старшим братом», але завжди висуває їх на перше місце. Московську історію, навіть царську, прославляється, а українську фальшується і зневажається. Московська мова, культура, література мають бути зразком для інших, поневолених в ССРСР народів. Для всіх народів і республік — одна «зороносна столиця»: Москва. Не зважаючи на спротив з українського боку, русифікація настирливо продовжується.

Але разом із тим український народ щораз більше усвідомлює собі, що за волю і свої права треба боротися. Як оповідала авторові цих рядків одна людина, що приїхала недавно на Захід з України, революційна боротьба ОУН-УПА сьогодні відома по всій Україні. Довгі роки московські більшовики намагались збувати мовчанкою питання української визвольної боротьби, але коли побачили, що про визвольні дії ОУН-УПА знає все населення України, заговорили й вони про «бандьорів», як про «злочинний», «бандитський» елемент. Отже, це намагання надати прищеплений у народі назві «бандерівець» чи «націоналіст» лайливого, фальшивого змісту. Різні московські наставники почали прозивати нелюбих їм людей «бандьорами». В західних областях України всі важливіші посади в різних ділянках життя зайняли москалі. Члени компартії, що є українського походження, уважаються дійсно за «молодших братів», яких треба вчити і вести, і їм недовіряють. В українських «урядах» і установах панує московська мова, відмовляються по-українськи говорити навіть тоді, коли відвідувачі звертаються до урядовців по-українськи.

Масові репресії і арешти ЧК, ГПУ-НКВД в Україні перед другою світовою війною, а потім гітлерівська окупація і народовбивча політика — дуже послабили сили українського народу. Героїчна боротьба ОУН-УПА коштувала наш народ дуже дорого — величезну кількість жертв провідних, активних і найбільш патріотичних кадрів.

Післявоєнні чистки в компартії знищили навіть тих українських комуністів, в яких ще було залишилося бодай мінімальне українське сумління.

Тому в Україні на деякий час була, як здавалось, притихла відверта боротьба проти московських окупантів. Щойно тепер більш відверто поривається до голосу молоде українське покоління, навіть діти т. зв. українських комуністів, що не обтяжені гріхами своїх батьків. Треба сподіватися, що це молоде покоління ще більше поглибить розклад комуністичних ідей і московсько-більшевицького режиму. Молодь в Україні вчиться, і в школі і в житті. Збагачуються і кадри молодшої української інтелігенції. А з загальною освітою приходить і національна й політична свідомість, помало зникає рабська покора і почуття меншевартості. Відкриваються очі й на колоніальне становище України.

В українському народі далі живе незламна віра в те, що неволя мусить скінчитися, хоч і не має він ясної уяви, коли і як цей кінець прийде.

Ось тут спадає велика відповідальність на українських націоналістів, завданням яких є організувати народ до протимосковської боротьби та вказати йому ясний шлях до визволення і державної самостійности.

Проф. д-р Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

«ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ» — основний твір бл. н. проф. В. Щербаківського, над яким він працював довгі роки й докладав усіх зусиль, щоб його закінчити. Мету своєї праці він подає у «Вступі» до «Формациї Української Нації». «Читач у представлений мною тут спробі зобразити формування української нації не побачить нічого спільного з тим, що звик читати в російських і тих українських підручниках, що наслідують російські... Моїм завданням є накреслити праісторію України до тих часів, коли про життя на українській території з'явилися перші українські писані пам'ятники...» — пише бл. н. проф. В. Щербаківський. Вже з цих кількох слів бачимо, яке велике значення має праця проф. В. Щербаківського для української науки і української нації як цілості.

На превеликий жаль, бл. н. проф. В. Щербаківський не встиг закінчити і зредагувати свою працю до друку. Невблаганна смерть забрала його від нас і між багатьма його друкованими й недрукованими матеріалами залишилась незакінченою його найголовніша і найбільш вартісна праця — «Формация Української Нації».

Не зважаючи на те, що праця проф. В. Щербаківського не закінчена, вона настільки цінна і важлива, що редакція «Визвольного Шляху» вирішила друкувати її, впорядкувавши власними силами матеріал до неї, який зберігався у нас. Очевидно, деяких прогалин, а особливо закінчення «Формациї Української Нації», ми не можемо виповнити, але й те, що друкуємо — буде великим вкладом в українську науку й культуру, а нашим читачам допоможе ґрунтовно зрозуміти, на яких духових і фізичних первнях формувалася українська нація, що так могутньо проявила себе вже на початку нашої історії — в Княжій добі.

Редакція «Визвольного Шляху»

ВСТУП

Історія народу-нації — це історія тієї території, яку цей нарід заселює, або яку заселявав під час наймогутнішого свого розвитку. Завданням науки і є в'яснити, наскільки кожен із народів, що жив на певній території, передав нинішньому народові свою спадщину, свою кров, свою фізичну і психічну структуру, наскільки брав участь і в створенню тої чи іншої культури, що

задокументована археологічно на цій території, і яка, в свою чергу, мусіла сприяти розвою психіки та інтелігентности населення, або навпаки — могла спиняти розвій культури (так, наприклад, номадство скрізь дуже сильно стримує розвій культури на тій території, яку воно займає).

Нова наука — соціологія, що почала розвиватися з кінця XIX стол., широко користується здобутками інших наук і, можна навіть сказати, просто заснована на здобутках археології, антропології та етнології; без них вона не може успішно розвиватися. Тому для розуміння свого народу, його психології, його здатностей, мало знати тільки його історію, а треба знати і його передісторію, себто старовинну його археологію, передісторію та історію матеріальної і духової культури, його антропологію, не тільки сучасну, а й передісторичну, і його етнологію.

Для нас, для розуміння нашого сьогодення «Я», важлива не лише наша недавня козацька історія і княжий період, а важливі також і всі попередні періоди. Англійський антрополог Гаддон цілком справедливо відмітив, що антропологічна мапа Європи від часів неолітичної доби до кінця XIX стол. дуже мало змінилася. І маємо право вважати і твердити, як далі буде показано, що ми були і є на нашій землі — Україні — автохтонами не від VI століття по Різдві Хр., а від неоліту, себто, щонайменше 5.000 літ.

Це значення археології, антропології і етнології дуже добре розумів наш покійний великий історик Володимир Боніфатович Антонович, основоположник т. зв. Київської історичної школи, яка в основу своєї історії поклала знання передісторичної археології, антропології і етнографії. Цим ця історична школа Антоновича різко відрізняється від російських шкіл московської і петербурзької, які старанно обходили археологію і етнографію у своїх студіях. До Київської школи Антоновича належали також і його учні — Грушевський, Багалій та багато інших.

Треба сказати, що в Росії, не зважаючи на всі заходи графа Уварова добитись дозволу заснувати в російських університетах катедри археології, міністер освіти граф Толстой добився того, що імператор Александер III-ій видав прямо заборону відкривати катедри археології в університетах. Очевидно, що археологія не могла сприяти обмосковленню немосковських народів і тому вважалася шкідливою.

В Київській школі Антоновича історія природно виростала з ґрунту, зі своєї землі, була зв'язана з територією, тоді як в інших школах вона була відірвана від свого фундаменту і, так би мовити, висіла в повітрі. Після революції московсько-большевицький уряд вже не забороняє викладати археологію в університетах, натомість, як і в усьому іншому, фальшує не лише історію, а й архе-

ологію, відкидаючи цілком відомі цілому світові факти, безперечно доказані, мабуть, користуючись відомим афоризмом Гегеля — «Коли факти перечать теорії, то тим гірше для фактів». Але в теперішньому ССРСР, це тим гірше для людей, які знають факти. На жаль, і багато наших вчених, «перевихованих» в ССРСР, настільки просякли комуністичним способом думання, що цілком спокійно відкидають факти і спокійно підтягають усе під московську думку, хоч і українською мовою.

Тому мусимо тут, на вигнанні, зберегти традиції і науку Антоновича, продовжити його наукові традиції і дати ширшому нашому суспільству можливість познайомитися з тим, як формувався наш нарід, як він виростав, починаючи від своєї колиски, і як дійшов до створення Київської держави.

Російський орієнталіст Марр встиг якось видрукувати таку правдиву думку: «Чистота етнічного складу слов'янства є міт, але міт ненародний, а створений в кабінетах, як книжний постулат лінгвістичної працевої теорії, побудованої на пізнішій спорідненості співпережитих мовних явищ, нероз'яснених генетично, і які не могли бути роз'яснені нежиттєвою гіпотетичною схемою»¹.

Я, зовсім незалежно від Марра, виходячи з зовсім іншого матеріалу, прийшов до тої самої думки і до того самого аналітичного висновку. Тому читач у представленій мною тут спробі зобразити формування української нації не побачить нічого спільного з тим, що він звик читати в російських і в тих українських підручниках, що наслідують російські.

В нашій популярно-науковій літературі говорилося вже про «походження українського народу» і про «формацію українського народу». Назва залежить від погляду авторів на легкість чи трудність розв'язання питання. Одному авторові здається, що питання розв'язується просто і легко, тому він дає назву «походження українського народу»; другому авторові це питання здається незвичайно важким і складним, тому він дає назву «формація українського народу».

Справа ускладнюється тим, що український народ мовно належить до групи т. зв. індоєвропейських (або індогерманських) народів, і філологи чи лінгвісти, починаючи з Боппа в початку минулого століття, висунули свої теорії про походження і прабатьківщину, або колиску, праіндоєвропейської мови і праіндоєвропейського народу, маючи перед очима біблійну традицію і, в залежності від неї, генеалогічний спосіб представлення і розв'язання справи. Для них у часи існування праіндоєвропейського народу вся Європа представлялася мало заселеною і праіндоєвропейський нарід міг собі, згідно з їхньою думкою, розростатися

¹) Марр: «Легенди». И.Р.А.И.М., К. т. III. стор. 262, 269, 271.

куди хотів, як дерево своїми гілляками, тримаючись корінням у певній місці землі. Прабатьківщину індоєвропейців вони містили десь у середині Азії, на Алтаї і т. п. Пізніше, особливо німці, твердили, що праколиска ця, або прабатьківщина, була в Німеччині, в Тюрінгії, що нарід, який жив там у неолітичній добі, нарід т. зв. нордійської раси, був тим праіндогерманським народом, який пізніше розійшовся по цілій Європі. Він продістався і в Азію, аж до Індії², але корінь його залишився на місці і з нього виросла сьогоднішня Німеччина (Германія). Одна із віток тієї індоєвропейської мови і народу зветься праслов'янською і народом слов'янським, але колиска, або прабатьківщина цього народу, визначувалася різними філологами в різних місцях. Російський філолог Шахматов посував її спочатку аж до фінів на північ, а потім посував на південь. Чеський учений проф. Нідерле містив її на південь від Прип'яті. З тієї колиски мусіли ніби знову розгалужитися і розійтися у різні сторони і різні слов'янські народи й мови, якими вони говорили. Але вчені останніх двадцяти років, особливо археологи і антропологи, починають дивитися на цю справу трохи інакше. Наприклад, німецький учений Коссіна переніс праіндоєвропейську колиску в Тюрінгію і в північну Германію. Він висунув теорію, що цей нарід, який належав до т. зв. нордійської раси, розгалужився і посунувся звідтіля у напрямі на схід і південь, індогерманізуючи народи, які були на його шляху. Так дістався аж до Індії, хоча корені його все ж таки залишилися в Тюрінгії.

В цій теорії зустрічається слово індогерманізація, але його не висвітлено ясно, не сказано, що, власне, воно означає. Чи індогерманізацію треба розуміти тільки як зовнішнє переймання мови і деяких культурних характеристик, напр., форми будинків, даху, посуду, зброї і т. п.? Чи, може, індогерманізація є чимсь глибшим, істотнішим, своєріднішим, таким, що передається і буде передаватися у спадкових нахилах? Отже, виникає питання: при яким ступені індогерманізації можна неіндогерманський субстрактний, себто завойований нарід, зарахувати до індогерманів? Французький етнолог Монтандон³ звернув увагу на те, що північно-американські негри говорять англійською мовою і другої не знають, вони перейняли цілу матеріальну європейську культуру, мають авто, радіо, телефони, доми, посуд, одягу, все таке саме, як білі американці. Але, чи признає їх хтонебудь за індоєвропейців? І чи можна їх, чорношкірих, уважати за індоєвропейців?

²) Cornelius говорить: «хронологічні труднощі... для признання нордійської батьківщини індогерманів тепер усунені». Cornelius: Die Chronologie des alteren Orients, стор. 95, 1944.

³) Montandon: "La Race les Races".

Ясно, що не можна! Тим, що не допускає їх до цього — є їх внутрішні і зовнішні властивості (духові і фізичні). Це саме каже і німець — Парет⁴.

Це правда, що індоевропеїзація, принаймні мовна, дійсно відбувалася, але коли, як, хто її проводив — це питання складне й трудне, і може бути багатогранне. Так, напр., хліборобське населення теперішньої Угорщини до IX стол. було слов'янське, частинно болгарське, частинно словацьке, а від IX до XX стол. його змадяризовано, особливо школою, не зважаючи на те, що навколо були і слов'яни, і німці. Очевидно, що населення будь-якої території могло декілька разів міняти мову під впливом різних мандрівних народів, що захоплювали дану територію.

Тому я й вибрав для своєї книги титул — «*Формація Української Нації*», щоб показати процес цього формування нашого народу з різних народів і рас.

Одночасно, з цього може бути ясно, чого ми мусимо берегтися і уникати для того, щоб зберегти свій народ.

Моїм завданням є накреслити праісторію України до тих часів, коли про життя на українській території з'явилися перші українські писані пам'ятки, бо дальша, пізніша доба стосується вже до цілком історичного періоду і до історії України, якої я тут не порушую.

Той період в житті народу, що про нього збереглися писані пам'ятки мовою цього народу — зветься *історичним* періодом. Довгі періоди перед тим, починаючи з першої появи людського життя на даній території, зветься *передісторичними*. Про людське життя тих періодів можемо судити лише на підставі тих матеріяльних останків, себто тих речевих свідків, які збереглися у землі і які можна здобути тільки археологічними розкопами. Це все німі свідки, які не промовляють до нас словами, а тільки говорять до нас своєю формою, пропорціями, барвою, матеріалом і т. п. Між передісторичною та історичною добами бувають періоди, що про них збереглися писані документи не мовою народу, який жив на даній території, а мовою інших, сусідніх народів, — тоді такий період зветься *протоісторичним* періодом даного народу. Про нашу територію такими протоісторичними документами будуть: історія Геродота, книжка четверта, та історії інших грецьких і римських авторів.

Головним завданням передісторичної археології є продовжити нашу історію в глибину віків поза ті межі, що встановлені для історії писаними документами. Для досягнення цієї мети, передісторична археологія має свої методи, які виявляються у тому, що вона старається розкопами видобути з землі матеріяльні документи, себто предмети, вироблені людськими руками, стара-

4) O. Paret: "Das neue Bild der Vorgeschichte", стор. 94.

ється визначити добу, коли ці предмети були зроблені, а по формі предметів визначити їх ціль, для якої вони були зроблені, а далі — визначити і ступень культурності тих людей, які їх робили, впливи на них інших народів і, навпаки, впливи їх на інші народи, і т. д. Правда, не кожний предмет виявляє своє специфічне призначення або функцію, і тоді такий предмет і його функція лишаються невисвітлені, невідомі.

Для передісторичного археолога земля є ніби книгою, сторінками якої є верстви розкопаної землі, глини або піску, а за слова служать предмети. Часто буває так, що ці верстви землі постають писані глиняні таблиці і тоді вже філологи ломлять собі голови, щоб прочитати їх і, прочитавши, встановити правдиву історію, перед тим нікому невідому. Так, напр., було з розкопками в Передній Азії (Месопотамії, Сирії, Малій Азії) і в Єгипті. Але і в тих згаданих місцях писані глиняні таблиці не відходять глибше, як у четверте тисячоліття перед Христом, а далі починається і там уже передісторія. У нас, українців, історичний час починається з IX стол. по Христі. Історію нашої землі з-перед IX стол. приходить встановлювати археологічним способом. Археологічні розкопи відкривають на нашій землі такі давні періоди людського життя, що для вивчення доби тих верств землі, у яких знайдено предмети, вже треба геолога, себто знавця структури землі, знавця наверствування її верств одної на одну. Доводиться, напр., докопуватися до таких верств землі, які склалися чи з повітря у вигляді порошу, чи нанесені водою, чи утворені якимсь іншим способом у далекій давнині на протязі десятків, а то й сотень тисяч років. Тому, щоб читач міг уявити собі ці дуже давні періоди життя землі, я мушу спинитися коротенько над геологічною історією самої землі, ще навіть перед першою появою людини на світі, та над тим, як нам пояснює історію землі наука — геологія. (Ця назва складається з двох грецьких слів: *Ге* — земля, і *логія* — наука. Отже, геологія буде по-нашому — наука про землю).

ГЕОЛОГІЯ

Згідно з наукою геології, найстаршим періодом землі є *Архейський*, що зветься теж *Археозойською* епохою, себто епохою без слідів життя на землі.

Потім настає перша, *Палеозойська ера*, яка, у свою чергу, розподіляється на п'ять періодів:

а) Кембрійський, б) Сіллурийський, в) Девонський, г) Кам'яно-вугляний і г) Пермський.

Тоді вперше появились на землі сліди життя: молекулі, черви, слимаки, раки, губки, коралі і т. п. В той час у повітрі була перевага вугляного квасу, який — як дуже тяжкий — був най-

нижче, на землі, а кисень і азот були вище. Вода втягала велику кількість того вугляного квасу і завдяки цьому могла розчиняти в собі багато вапна. Саме з цього приводу в землі могли жити тільки рослини і деякі черви, молекулі, раки та слимаки, яких особливо багато було під час Кембрійського, Сіллурійського і Девонського періодів. В Кам'яно-вугляному періоді дуже сильно розвивалася рослинність т. зв. хвощових пород, що подібна до нашої т. зв. сосонки, яка росте на полях, як маленьке зілля, і рослинність папоротювих порід. Але в той час — це були дерева гігантських розмірів, які втягали з повітря вугляний квас і видихали з себе кисень. Постарівшись, ці дерева падали. У воді залишались їхні стовбури з абсорбованим вуглем. Так поставали поклади т. зв. кам'яного вугілля. Висмоктуючи вугляний квас з повітря і видихаючи кисень протягом мільйонів років — ці дерева очистили повітря від вугляного квасу й дали можливість з'явитися на землі тим звірятам, які потребували для життя повітря без вугляного квасу. За Кам'яно-вугляного періоду бачимо на покладах вугілля відтиски великих ящурів та інших гадів, що жили в той час. В природничих музеях можна побачити ці відтиски на вугіллі, а навіть і скелети цілих ящурів, які збереглися у вугіллі.

Пермський період характеризується особливо рибами, що мали на собі твердий панцер. В третьому, четвертому і п'ятому періоді з'явилися перші амфібії (водоземці) і рептилії (гади-плазуни), що могли жити і у воді, і на суші.

Ера Мезозойська. Вона розділяється на такі періоди: 1) Тріас, 2) Юра, 3) Крейдяний.

Під час першого і другого названих періодів відбувся розвиток великих морських і земних рептилій (гадів-плазунів). У третім, Крейдянім періоді появилися перші живородячі звірі. До того часу були лише такі створіння, що несли яйця, з яких потім вилуплювалися молоді. До них належали й птахи, зубаті й беззубі, гігантської величини (предки теперішніх страусів). Всі ці звірі залишили свої відтиски або й цілі свої скелети в різного роду гірських породах. Ця доба тягнулася також багато мільйонів років.

Третя доба характеризується появою звірів, подібних до нинішніх. Цю еру, як і попередні, наука ділить на підрозділи, розрізняючи в них наступні періоди: Еоцен, Олігоцен, Міоцен і Пліоцен.

В Еоцені появилися на землі вищі ссавці (пляцентарні) і грубошкірці. В Олігоцені появилися свині, мавпи і цмоковці. В Міоцені — мавпи, подібні до людей. В Пліоцені розвиваються далі грубошкірці, цмоківці та мавпи. А потім, мабуть, з'явилася і перша людина.

Четверта доба (Плейстоцен) характеризується уже безперечною присутністю в ній людини і появою чотирьох, дуже холодних періодів, що зветься льодовими або крижаними періодами. Тоді значна частина північної півкулі землі була обмерзла і покрита кригою. Ці крижані періоди в науці зветься: Гюнц, Міндель, Ріс і Вюрм. Між ними були й теплі періоди, настільки теплі, що у Франції в ті часи жили такі звірі, які тепер водяться тільки в Єгипті, напр., гіпопотами. Ці теплі періоди зветься міжкрижаними періодами*.

Крига, яка сунула по суші з півночі на південь, була сотні метрів завгрубки, приносила з собою величезні камені, що їх зсувала по дорозі, і розстрошувала все, що лежало перед нею. Таким способом ця крига принесла на Україну величезні брили червоного фінляндського граніту (аж на Полтавщину). Коли знову почало тепліти і крига таяла, то ці величезні кусні граніту, вагою у тисячі центнерів, залишилися на полях біля села Сухі Горби, Лубенського повіту.

В Альпійських горах такі крижані потоки зветься «гледчерами». Вони, маючи перед собою кам'янистий ґрунт гір, зривали по дорозі багато кам'яних брил різної величини і потягнули їх із собою. Коли потім потепліло і лід почав таяти, то на краю льодовика залишилися цілі довгі вали цих каменів, що зветься моренами. Кінець крижаного потоку (гледчера) має назву — «кінцева морена», але бувають теж і «бічні морени».

Біля згаданого села Сухі Горби була, очевидно, кінцева морена, і далі на південь крига вже, мабуть, не посувалася. Але на північ від кінцевої морени могли залишитись останки спідньої морени, яка дуже заваджає при оранці поля.

З усіх крижаників найсуворішим і найдовшим, як думають, був Ріс-крижаник. Кінцева морена, що залишилась біля Сухих Горбів є, мабуть, з періоду Ріського крижаника, а інші кажуть, що з періоду Вюрмського крижаника. Советські геологи ще не прийшли до повної згоди відносно кількості крижаників на Україні і в Росії та визначення їх розмірів і екстенсії.

*) Я колись пропонував термін «крижаник» для перекладу німецького терміну «Eiszeit». Тоді б можна коротко висловлюватися про всі чотири крижані періоди так: 1) Гюнц-крижаник, 2) Міндель-крижаник, 3) Ріс-крижаник, 4) Вюрм-крижаник. А німецьке «Zwischeneiszeit» перекласти нашим — «міжкрижаник»; тоді б чотирьом «крижаникам» відповідало три теплі міжкрижаникові періоди: 1) Гюнц-Міндель—міжкрижаник, 2) Міндель-Ріс—міжкрижаник, 3) Ріс-Вюрм—міжкрижаник. Вюрмським крижаником закінчується Плейстоцен і четверта ера дальшого періоду, який деякі вчені називають Неоценом, але ця назва не дуже приймається. Інші вчені зуть цей період — добою сучасності.

В Європі людина жила не тільки в теплих міжкрижаникових періодах, а також і в холодних, крижаних періодах. У холодні, крижані періоди люди жили виключно великими звірами: *мамутами*, носорожцями, північними оленями і т. п.

ПЕРІОДИ ПРИМІТИВНОЇ КАМ'ЯНОЇ ЛЮДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Очевидно, що найстарші, найпримітивніші люди користувалися найпростішими інструментами і знаряддями з дерева і каменя, напр., палицею і простим ріняком, або каменем, що його випадково знаходили, щоб кинути ним у когось чи вдарити. Могли користуватися і кісткою з якогонебудь звіра, випадково знайденою. Періоди цієї примітивної людської культури мають такі назви:

Еоліт (від грецьких слів: еос — світанок, і літос — камінь). Це значить — світанок кам'яної культури. Тоді люди вживали як знаряддя — дерево, камінь або кремій. Останній (кремій) ще немає будь-якої доцільної обробки у вживанні. Отже людина ще не вміла робити доцільного знаряддя і користувалася тим, що знаходила в природі.

Палеоліт (від грецького слова: Пальайос — старий, і літос — камінь). Це значить — старий період кам'яної доби. Цей довгий період поділяється на старший і молодший палеоліт. Старший палеоліт знову ж поділяється на три культури: *шельську*, *ашельську* і *мустьєрську*. Їх назва походить від тих місцевостей (городів), де ці культури знайдено.

Молодший палеоліт також поділяється на три доби й, одночасно, культури: *оріньяцьку*, *солотрейську* і *мадленську*, що названі теж відповідно до городів, де знайдено останки цієї культури.

Шельська доба належить до теплого міжкрижаникового Ріс-Вюрмського періоду, але деякі вчені виводять її ще з раннього Міндель-Ріського міжкрижаникового періоду.

Ашельська доба належить до холоднішого часу того ж самого міжкрижаникового періоду.

Мустьєрська доба припадає вже на час найбільшого походіння і на початок Вюрмського крижаника.

Вироби старшого палеоліту були, очевидно, дерев'яні й за довгий час мусіли зникнути. Речі з дерева треба було виробляти з допомогою значно твердших інструментів і для того служив кремій, як один із найтвердших матеріалів. Крім цього, при ударі ним об камінь, він розпадався на скалки, отже надавався більше, ніж інші породи каменя до виробу інструментів певної форми. Інструменти шельської доби мають вигляд шпичака трикутної форми або форми подібної до мигдалю. Ними можна було вбити звіра, як кинджалом, різати шкіру або м'ясо звіра, стругати

дерево або кістку. Вироблялися з округлих кремінних ріняків, які, звичайно, були найліпші там, де виступали верстви крейди. З відбитих грубих скалок уже в пізніших добах — ашельській і мустьєрській — почали виробляти грубі кремінні скребачки і грубі свердла.

Молодший палеоліт почався в Європі в час максимального похолодніння Вюрмського крижаника. Треба сказати, що між європейськими і советськими археологами немає повної згоди в поглядах на Вюрмський період. Західні вчені вважають, що Вюрмський крижаний період мав аж два максимальні наступи холоду, а потім, коли вже потепліло, знову були три малі похолодніння, що звуться стадіями — Бюльською, Гжнітською і Давнською.

В молодшій палеоліті інструменти робилися із відбитих від кремінного ядра скалок. З них робили ножі, шкребачки й різакі, якими обробляли звірячі кістки. Робили з них і тонкі свердла та проколки. Виробляли з кістки оленя та іклів мамута тонкі вироби: шильця, голки, наконечники списів або т. зв. сагаї, забулені ості для ловлення риби, закидачі, різні оздобы тощо. З оленьчих рогів робили відзнаки для начальників, а з іклів мамута — статуетки людей і звірів. Жіночі статуетки робили навіть з м'якої породи каменя, напр., з вапняку.

В останній періоді палеоліту (мадленським), крім фігурок із кістки, робили на стінах печер рисунки звірів. Їх вирізували кремінними різакми на стінах, а навіть вимальовували червоною фарбою. У печерах ліпили з глини фігури звірів, особливо ведмедів, приставляючи до тулуба голови правдивих, забитих, ведмедів. Такі фігури зв'язані з певними магічними процедурами, які, як думали тодішні жителі, можуть допомогти їм у ловлі живого звіра. На стінах знаходимо і малюнки мамута, себто — довгошерстого слона, що міг, завдяки своїй довгій шерсті, витримати великі морози. Є і малюнки коней, печерних левів, биків, оленів та інших звірят.

Палеоліт простудійований насамперед у Західній Європі, де є багато гір, а в горах — печери, в яких дуже добре збереглися людські вироби, а також і скелети звірів та людей. У Східній Європі розшуки і студії палеоліту почалися пізніше.

ПАЛЕОЛІТ В УКРАЇНІ

В палеолітичний періоді люди жили не тільки в Західній і Центральній Європі, а також в Україні та в Сибіру.

Перші сліди палеолітичної людини з мустьєрської доби були знайдені Мережковським у 1879 році на Криму, біля села Мазанки (мустьєрські інструменти і кістки мамута). Знахідки Мережков-

ського⁵ були підтверджені знахідками проф. Бонч-Осмольського і Бадера під час розкопів у 1938 році на тому самому місці⁶. Це недалеко міста Симферополя.

Потім сліди мустьєрської людини знайдено на Кубані біля станиці Ільської, в сточищу річки Донець на хуторі Колесника, біля річки Деркулі та на Північному Кавказі на річці Підкумку.

Вже після революції проф. Бонч-Осмольський був зробив докладні розкопи в печері Кіік-Коба, де знайшов не тільки останки мустьєрської культури, а й частини людського скелету⁷.

Такі ж знахідки виявлено в печері Чукурча, на східнім побережжі Чорного моря біля Сухума — гора Яштук, біля нового Атону, Кіурдере, Очемчірі. Над Дніпром, біля стоянки Кодак, і вгору по Дніпрі над річкою Десною — стоянка Пушкарі, урочище Язви, стоянка Чулатів.

Найновіший перегляд палеоліту на теренах СРСР подав англійською мовою Голомшток⁸.

В кримських печерах Кіік-Коба і Чукурча відкрито мустьєрську культуру з ашельськими традиціями кремінної індустрії, а на річці Деркулі — мустьєрієн, що відповідає клясичному європейському мустьєрієнові. Культури ж Вовчої печери в Криму та Ільської стоянки є гібридами клясичного мустьєрієну Деркулівського типу з мустьєрієном ашельської традиції, який представлений у Кіік-Кобі та Чукурчі.

Наступна культура, що відкрита в Криму в печері Шайтан-Коба, є переходом від мустьєрієну до оріньяцької культури, бо там виявлено правдиву скалкову техніку. Одночасно виявлено в тій печері ще й великі біфаси, себто плоскі кулачники, оббиті з двох боків, як це було в ашельській культурі. Ця особливість культури Шайтан-Коби була використана професором Єфименком для висновку, що людина старшого палеоліту еволюціонувала фізично і перейшла у людину молодшого палеоліту, себто, висловлюючись термінами антропологічними, культура Шайтан-Коби доводить перехід людини »Homo Neanderthalensis primitivus« в людину »Homo sapiens« або кроманьйонську чи оріньяцьку. Серед європейських учених існує погляд, що пізніша кроманьйонська людина не має нічого спільного зі старшою, неандертальською людиною і в Європу вона прийшла десь зі Сходу. Крім кроманьйонської раси деякі вчені визнають ще близьку до неї оріньяцьку расу.

5) Mereskovsky K.: "Station moustérienne an Crimée", L'Houme 1844.

6) Бонч-Осмоловский: »Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма«. Москва, 1940, стор. 5.

7) Там же, стор. 5.

8) Golomshtok: "The old stone age in European Russia". Transl. of the American Philosop. Soc., Vol. XXIV, 1938, Philadelphia.

Молодший палеоліт почався в Європі з відступом вюрмського льодовика (крижаного похолодіння), себто — в другій половині льодової доби і закінчився разом із нею. У Західній Європі він характеризується трьома культурами: найстаршою т. зв. оріньяцькою, потім солютрейською і наприкінці мадленською. При чому оріньяцька культура зв'язана у Франції з т. зв. кроманьйонською расою, а далі на схід — з расою оріньяцькою, що дуже близька до кроманьйонської.

Солютрейська культура почала розвивати своє виробництво насамперед на теренах Угорщини, а пізніше — Франції, але, покищо, її расу не пощастило точно визначити.

Мадленська культура зв'язана з т. зв. шанселядською расою на теренах Франції. В Центральній Європі (на теренах Чехії і Словаччини) і в Україні, взагалі на цілій Сході Європи й у Сибіру, виробництво молодшого (або верхнього) палеоліту весь час було оріньяцького типу. Солютрейського виробництва на Сході покищо не знайдено, знайдено тільки раннє виробництво, подібне до кремінного знаряддя на терені Угорщини, а ще більше — на терені Франції, відкритого в печері Форт-Роберт і в інших небагатьох місцях. Отже мадленської культури на Сході Європи не знайдено, а знайдено тільки відповідну до французької мадленської доби дуже пізню оріньяцьку культуру.

Таким чином на Україні маємо всі фази оріньяцької культури, від її найранішого початку до її кінця, коли вона перейшла в мезолітичну добу. Проф. Полянський, напр., вважає, що початкова оріньяцька або праоріньяцька культура з'явилася вперше в Галичині, покликаючись на знахідки біля Перемішля і Новосілки Костюкової⁹.

В Криму, як ми вже згадували, оріньяцьку культуру знайдено в печері Шайтан-Коба. Там, побіч великих, оброблених з двох боків кулачників, знайдено й правдиву скалкову індустрію. Єфименко бачить у цьому аналогію з культурою французької печери Абрі Оді та робить із цього висновок, що неандертальська людина еволюціонувала і перейшла в оріньяцьку. Ця думка відповідає шаблонуваному й обов'язковому в СССР поглядові, заснованому на застарілій науці Маркса-Енгельса. Згідно з цим поглядом, існував тільки однолінійний розвій культури, отже відкидається всі міграції, не зважаючи на те, що вони доказані археологічними документами чи історичними писаними свідченнями¹⁰.

⁹) G. Polanskyj: "Die Urheimat des Aurignaciens". Sitzungsberichte, Heft XXV.

¹⁰) В останній час, здається, в СССР теж почали визнавати деякі мандрівки народів.

Треба, одначе, додати, що подібний погляд про безперервну еволюцію неандертальської людини заступає теж американець, чеського походження, д-р Грдлічка.

Кінець палеоліту, а з ним і оріньяцької культури припадає, приблизно, на 8.000 років перед Христом, але початок його не має визначеного часу, бо коли гіпотеза проф. Полянського правдива, то початковий оріньяк або праоріньяк мусів існувати разом із мустьєрською культурою, тільки він існував на Сході, а мустьєрська культура — на Заході Європи. Згідно з твердженнями проф. Полянського, оріньяку не можна виводити ні з мустьєрієну, ні з культури Абрі Оді. Оріньяк не є походження ні африканського, ні західно-європейського. Ранній оріньяк має свої коріння у східно-європейському передоріньяку¹¹.

З того виходило б, що неандертальська людина посунулася із Західної Європи десь на південний схід Європи, себто на південну Україну, а теж до Малої Азії і, навіть, Палестини. На сході ж Європи існувала справіку, може, ще перед вюрмським льодовиком, праоріньяцька людина, яка наприкінці мустьєрської доби була посунута льодовиком на південь, а частинно навіть на захід Європи.

Така гіпотеза відповідає, приблизно, і поглядам проф. Й. Баєра і проф. Абсольона. За таких передумов гіпотеза Єфименка про появу в Шайтан-Кобі (в Криму) якоїсь мішаної людини має також певну правдоподібність. Але всі ці гіпотези можуть бути остаточно визнані або відкинені тільки тоді, коли на Україні будуть знайдені скелетові останки людини шельської, ашельської і мустьєрської діб, разом із відповідними інструментами їхньої культури. Тільки вони дадуть змогу переконатися, чи справді ця старопалеолітична людина на Україні належала до кроманйонсько-оріньяцької раси, а не до неандертальської.

Проте для нашого розуміння пізніших подій нам вистачить пам'ятати, що протягом молодшого палеоліту ціла Європа і західний Сибір були заселені людиною оріньяцькою, що на цілому просторі мала однакову культуру фізичну, однаковий спосіб життя — полювання на мамутів та інших великих звірів. Мала, більш-менш, і однакове мистецтво та однакові вірування, що виявлені в різних мистецьких і похоронних знахідках, які фіксують думки і спосіб життя тодішньої людини. Це приводить і до висновку, що, мабуть, і мова цих первісних людей на цім великім просторі була однакова, спільна. Але наприкінці палеоліту на Сході в мистецтві виявилися відміни (в Мізені виступає оздоба геометричним меандровим орнаментом, що його й досі не знайдено на Заході). На основі цих різниць у мистецтві можна думати, що такі ж різниці існували і в мові.

¹¹) Полянський, цит. праця.

Не зважаючи на те, що археологи, особливо російські, перед-революційні, дуже мало цікавилися палеолітом, бо він не постачав ефектовних золотих і срібних речей, все ж таки в СРСР в останні часи зроблено чимало розшуків. Проте головне заінтересування палеолітом виявили українські вчені, що яскраво показують численні відкриття в Україні палеолітичних стоянок. В Україні з часів старого палеоліту відкрито дев'ять стоянок: у Криму — Кіік-Коба, Вовча печера, печера Чукурча і Кош-Коба; на Кубані — селище Ільське, в басейні Донця — стоянка Деркул, на Дніпрі — стоянка Кодак, Пушкарі і Чулатів III.

З молодшого палеоліту знайдено багато стоянок. Подам тільки їх кількість. І так: у Галичині над Дністром — 50 стоянок, у північній Басарабії і Буковині — 21, у Молдавії і Басарабії (сто-чище Прута) — 16, у сточищі Дніпра — 31, в басейні Дону — 2, на Кавказі — 6, в басейні Волги — 11, в Сибірі — 1. З україн-ських стоянок найкраще досліджені стоянки кримські та стоянки¹² — Костенка, Журавка, Гонці, Київ, Мізень, Пушкарі, Городок та інші.

Перед початком другої світової війни, в 1936 році, зроблено дуже цікаве відкриття біля Мелітополя. Власне в Мелітопіль-ському районі на побережжі Озівського моря, на т. зв. Кам'яній могилі біля села Терпіння, що на березі річки Молочної, були відкриті т. зв. петрогліфи, себто — висічені в камені рисунки звірів і рисунки геометричні. В 1938 році їх досліджував професор московського університету Бадер. Він знайшов там 43 окремі групи рисунків, що представляли контурні зображення звірів, помальованих червоною фарбою. Одна частина тих рисунків має реалістичний характер. Вона представляє мамута, биків, коней і хижаків¹³. Цю групу Бадер відносить до кінця верхнього палео-літу, себто до кінцевого орін'яку. До цього ж комплексу він за-раховує і ряд геометричних образів, що їх знайдено в т. зв. Гроті мамута. Деякі з цих рисунків можуть бути трохи пізнішими, але вони цікаві тим, що пов'язують попередню групу ще з пізнішими групами, в яких дуже рясно виступають схематичні рисунки. Останні Бадер зараховує до мезоліту і, частинно, навіть до неоліту¹⁴.

Думка Бадера, що тут жили люди безперервно від кінця палео-літу аж до неоліту і перейшли в неоліт, дуже правдоподібна і можемо цілком погодитися з нею. Люди, що жили після палеоліту

¹²) Див. В. Щербаківський: «Кам'яна доба в Україні», Мюнхен, 1947.

¹³) Те, що Бадер вважає за рисунок мамута викликає сумнів. Цей рисунок можна уважати і за рисунок бика.

¹⁴) Вестник Древней Истории, Москва, 1939, стор. 250. Воеводский М. — «Важнейшие открытия советской археологии в 1938 году».

далі на тім самім просторі — звуться *епіпалеолітиками*. Існування епіпалеолітиків, себто потомків палеолітиків, на нашій землі дуже важливе, бо воно показує, що Україна спадщинно була зайнята людьми того самого роду, себто тої самої раси, ще протягом цілого мезоліту.

Отже, в мезолітичний період, що наступив після палеолітичного, на нашій території не було якоїсь порожнечі, як думали раніше. Українська земля була заселена, як і раніше, нащадками палеолітичної раси та спорідненими з нею расами. Цей мезолітичний період тягнувся, приблизно, від 8000-7000 років перед Христом до 5000 року, або й далі, до Христа. Таким чином сміємо твердити, що в наших жилах тече якась частинка тої самої крові, яка текла ще в людей молодшого палеоліту (оріньяцької раси), що жили на українській землі.

Вогонь. Одним із найважливіших здобутків людської культури був огонь. Уперше він був винайдений ще в передмустьєрській добі, приблизно, 50.000 років тому, а може, ще й раніше. Сліди вогню знайдені в печерах. Документальним доказом служать і купки перепалених на дрібні кусники звірячих кісток оріньяцької доби, що часто прикриті великими кістками звірів, напр., мамутів.

Такі перепалені кістки знайдено і в західньо-європейським палеоліті, і в українським, напр., у Криму в розкопах Бонч-Осмоловського. Це показує, що навіть передмустьєрська людина була безмірно інтелігентнішою ніж звірі, які бояться вогню. Передмустьєрська людина, як бачимо, опанувала його і зробила корисним для себе. З допомогою вогню ця людина почала унезалежнювати себе від шкідливих впливів погоди — від морозів, вологости і т. п. З допомогою вогню, вона, очевидно, зробила смачнішою і свою страву. Проте дуже можливо, що людина користувалася великими кістками як паливом в умовах тундрового клімату, що мусів бути на краях грубої криги навіть у наших широтах. Принаймні Дарвін каже, що під час його перебування у Патагонії, де не було дерева, місцеві гаучоси вміли запалювати костир з кінських кісток і вони горіли, як дерево. Так же само могли робити і люди палеоліту¹⁵.

Отже вогонь унезалежнив людину від певних явищ природи. Він охороняв її від зимового клімату, ogrівав її штучним теплом, хоронив і від хижих звірів, які бояться вогню.

Володіння вогнем дуже сприяло дальшому прогресові людської винахідливості. Увагу людини притягали, напр., такі явища, як розпечений огнем камінь, який, политий водою, тріскав і легко кришився чи розсипався від ударів по нім іншим каменем. Це

¹⁵) Бонч-Осмоловский: «Палеолит Крыма», 1940, стор. 61-62.

примусило людську уяву працювати, а людську думку — шукати причин для пояснення цих явищ і способів користуватися ними.

Таким чином, хоч неандертальській людині дана назва »Homo primigenius«, вона вже вміла добувати вогонь і користуватися ним. Наприклад, Бонч-Осмоловський знайшов дерев'яне вугілля не тільки у верхньопалеолітичній, четвертій, добі, а і в нижній, шостій, в печері Кіік-Коба в Криму. На основі вуголя пощастило визначити такі тодішні породи дерев: яловець, кришина і клен. У цій верстві саме знайдено і частини скелета неандертальської людини¹⁶, біля якої лежали мустьєрські кремінні вироби з традиціями ашельськими.

В молодшій палеоліті знаходиться постійно великі купи перепалених кісток. Отже, як бачимо, не можна приписувати винахід вогню, як це робили деякі старші вчені, старовинним індамарійцям або кавказцям, на основі відомого міту про Прометея. Але спосіб, як здобувала собі вогонь неандертальська людина — залишиться невідомим назавжди. Значення, що його надавали вогневі старовинні інди у своїй Рігведі, показує, що вони жили колись далеко на півночі.

Мова. Молодший палеолітичний період є незвичайно важливий в історії розвою людини. Людина цього періоду названа в науці »Homo sapiens«, тоді як людина попереднього, старшого палеоліту названа »Homo primigenius«.

Людина старшого палеоліту вважається за недорозвинену, примітивну, її щелепи були такі грубі й неформенні, що вона не могла добре володіти своїм язиком, отже не можна сподіватися, що вона мала більш-менш розвинену мову. Якщо й була в тієї людини якась мова, то вона мусіла бути аж дуже примітивна.

Людина молодшого палеоліту вже розвинена істота. Щелепи в неї були зовсім такі, як у теперішньої людини, отже і її мова вже була досить розвинена і розвивалася далі аж до неолітичного періоду. Вироби людини молодшого палеоліту були такі тонкі й навіть мистецькі, що їй треба приписати і широкий загальний розвій розуму. На це вказують і релігійні прояви в цієї людини.

Отже, як бачимо, всі факти доказують, що людина, яка жила наприкінці палеоліту в Європі й, частинно, в Азії, була на такім високім ступені психічного розвою, що в мезоліті й наприкінці неоліту мусіла мати порівняно дуже високо розвинену мову. Тій людині не можемо приписати жодної іншої мови, як тільки індо-європейську. Поперше тому, що всі відомі великі мовні групи залишилися на своїх палеолітичних місцях до сьогодні. Хоч частинно вони розширилися дуже далеко від своєї прабатьківщини-

¹⁶) Бонч-Осмоловський, цит. праця.

ни, але її не залишили. Подруге тому, що індійський учений Тілак¹⁷ успішно доказав, що гіндуські священні книги (веди) мали свій початок в усній формі далеко на півночі, бо в них вказаний рух зізд, північне сяйво, велика ніч, що тягнулася багато діб. Отже все це мусіло бути знайоме авторам збірників найдавніших гіндуських книжок. Вони, автори, мандрували з півночі на південь разом із племенем гіндусів, а свої веди складали ще тоді, як жили на півночі.

На мою думку, гіндусам могло належати пізньопалеолітичне селище, що його відкрила експедиція Інституту Історії Матеріальної Культиури СССР під проводом М. Талицького біля села Остров, Пермського району, над річкою Часовою, недалеко її впадання до річки Каму; це, приблизно, на 57° північної ширини. Там знайдено, крім кремінних інструментів, ще й кусок ребра мамута, на якому був орнамент. Знайдено ще й кістки таких звірів: мамута, носорожця, північного оленя та інших, що жили в тій добі¹⁸. Гіндуси могли йти на північ за відступаючою кригою, бо за кригою йшли мамути, носорожці й північні олені, якими вони живилися. Так могли дійти до Карського моря. А коли мамути були остаточно вибиті, вони знову могли вертатися, прийти до ріки Ками, йти вздовж неї, а потім вздовж ріки Волги аж до Каспійського моря. Далі могли пройти понад Каспієм мимо Кавказу аж до Азербайджану, а звідтіль — на південь. Професор Грозний цілком слушно каже, що гіндуси прийшли з півночі через Кавказ у Месопотамію.

Прийнявши таке пояснення того, про що згадується у ведах, для нас стане ясно, чому у ведах згадується дуже велика ріка »Рā«. Це могла бути Кама з Волгою, яка текла прямо з півночі на південь і впадала у Волгу в тому місці, звідки Волга знову ж текла прямо з півночі на південь і впадала в Каспійське море. Стає ясным і те, чому гіндуська мова належить до групи сатем, бо сатемова група мов уже могла існувати в палеоліті в Східній Європі та в західньому Сибірі.

До сатемової мовної групи належали теж перси, меди (або мідійці), скити, сармати та інші. Правдоподібно, в палеоліті вони жили далі на схід від Каспійського моря, в західнім Туркестані, і тільки значно пізніше посунулися ближче до Месопотамії. Перси мали свої традиції зовсім рівнобіжні та рівнорядні з гіндуськими ведами. Вони були зібрані, а потім записані під назвою авести. Ці народи звали себе іранцями або аріями. Звідси й походить назва — арійці.

17) Bal Gangadhar Tilak: "The arctic home in the Vedas", 1903.

18) Воеводский: »Вестник древней истории«, т. I, 1939, стор. 249.

Біологічні та культурні ступені*

Геологічні ступені	Ф а в н а	Культурні ступені
I) Гюнц-крижаник	холодна	культури немає
а) Міжкрижаник	тепла	культури немає
II) Міндель-крижаник	холодна	культури немає
а) Міжкрижаник	тепла, лісова	людська вилиця
III) Ріс-крижаник	аркто-альпійська	" "
а) Початок 3-го між-крижаника	степова	" "
б) Середина 3-го між-крижаника	тепла, лісова	Шельська культура
в) Кінець 3-го між-крижаника	степова	Ашельська і старша Мустьєрська
IV) Вюрм-крижаник	аркто-альпійська	Мустьєрська
а) Ахенська (потепління)	степова	Оріньяцька і Солютрейська
б) Бюльське походіння	аркто-альпійська	Мадленська
в) Гжницька стадія	лісова	Азійська
г) Давнська стадія	лісова	Протонеолітична

В той час, коли було бюльське похолодіння, в нас в Україні не було мадленської культури, тут продовжувалася оріньяцька культура, яка ступнево дегенерувалася. Очевидно, що в Україні в той час не було й жодного льодовика, що тримався далі на півночі. Дуже можливо, що відкрита стоянка над річкою Чусовою біля Острова (приблизно, 57⁰ ширини) показує межу льодовика.

Американська класифікація

- I) Кам'яна доба
 - а) Еолітичний період
- II) Палеолітичний період
 - а) Передшельська епоха
 - б) Шельська епоха
 - в) Ашельська епоха
 - г) Леваляуазька, клактонська, месвінська епохи
 - д) Мустьєрська епоха
 - е) Оріньяцька епоха
 - ж) Солютрейська епоха
 - з) Мадленська епоха
 - и) Азійська, тарденуазька, маглемозька епохи
- III) Неолітичний період
 - а) Кемпінська, астурийська і йокенмодінська епохи
 - б) Робенгаузенська, і повnoneолітична епохи.

(Далі буде)

*) Класифікація згідно з Обермаєром.

Проф. Г. ВАЩЕНКО

ОСНОВНІ ЛІНІЇ РОЗВИТКУ СОВЕТСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ І ШКОЛИ

В с т у п

Питання про народну освіту — одне з найбільш актуальних питань усіх часів, а особливо сучасності. У великому зударі двох світів, що, як показують події останнього часу, наближається швидкими темпами, переможуть ті, хто буде краще підготований не тільки технічно, а й ідеологічно, бо у великій світовій боротьбі справа йде не тільки про матеріяльне, а й про ідейне опанування світом. Тому демократичний світ мусить ґрунтовно знати, який рівень, яка мета і який зміст освіти існує в СРСР.

При цьому слід зазначити, що ті знання мусять бути максимально об'єктивними і точними, бо перебільшені або применшені, а особливо перевернуті уявлення про освіту ворога можуть привести до катастрофічних наслідків. Подати такі знання про освіту в СРСР і є завданням нашого нарису. Але тут же треба зазначити, що виконання цього завдання зустрічає на своєму шляху великі труднощі. Справа в тому, що офіційним відомостям, а особливо відомостям про освіту в СРСР, що їх можна знайти в советській літературі, не завжди можна вірити. Для більшовиків не існує об'єктивної правди, якої слід дотримуватись у першу чергу в науці. Всі галузі підсоветського життя міцно пов'язані з політикою. В своїй боротьбі з демократичним світом вони часто з пропагандивною метою спритно перевертають дійсність: дещо перебільшують, дещо применшують, а багато що замовчують. Це певною мірою стосується й до народної освіти в СРСР.

Тому ми в своїй праці, використовуючи з можливою докладністю друковані документи, що стосуються до освіти в СРСР, будемо широко використовувати й свої власні спостереження, які допоможуть нам деякою мірою відсіяти в літературних джерелах правду від неправди.

Джерела, що ми використовуємо їх у своїй праці — це в першу чергу твори головних ідеологів комунізму: Маркса, Енгельса, Леніна, частинно Сталіна. Особливо важливі для висвітлення питання освіти в СРСР — твори Леніна, бо він дуже багато уваги приділяв питанням освіти підсоветської молоді, пристосовував політичні погляди Маркса і Енгельса до умов в СРСР і навіть у дечому їх змінив. Щодо Сталіна, то він фактично нічого істотно нового в систему комунізму-більшовизму не вніс, а лише реалізував її з нечуваною у світі жорстокістю.

Друге місце серед джерел для історії освіти в СРСР займають офіційні документи ВКП(б), Народних комісаріатів освіти, в першу чергу комісаріату РСФСР, ухвали конференцій і т. ін. До документів цього роду ми зара-

ховуємо також навчальні плани і програми навчання, а також взірцеві розробки т. зв. комплексових тем.

Крім того, ми використовуємо советські підручники з педагогіки Шімкевіча, Груздєва, Каїрова і Чавдарова.

Нарешті, ми використовуємо деякі монографії на педагогічні теми, а також статті з педагогічних журналів: «Советська педагогіка», «На путях к новой школе», «Шлях освіти».

Щодо моїх власних спостережень, то вони охоплюють період від 1917 року, себто з самого початку Жовтневої революції, до липня 1941 р., себто до приходу на Україну німців. За цей час я працював в Полтаві до 1924 р. як доцент Полтавського університету і керівник педагогічної школи на Шведській Могилі під Полтавою (ця школа в 1920 р. була перенесена до містечка Білики на Полтавщині). З 1925 р. я працював як професор педагогіки і керівник педагогічної катедри при Полтавському Інституті Народної Освіти, що потім був перетворений в Педагогічний Інститут. З 1931 року до кінця 1933 р. я, крім того, керував аспірантською групою. Наприкінці 1933 р. я за т. зв. «буржуазні перекручення» в своєму підручнику з дидактики і в педагогічних статтях був звільнений з посади і залишився без праці до вересня 1936 року, коли одержав посаду професора педагогіки і керівника катедри педагогіки при Сталінградському педагогічному інституті. В липні 1940 р. я знову повернувся до Полтави на посаду професора, керівника катедри педагогіки і керівника аспірантської групи при ній. Крім того я брав участь в педагогічних конференціях і нарадах, що відбувались в Харкові, Києві й Москві.

Подая все це для того, щоб читач мав можливість відповідно поставитися до тих відомостей, що я їх подаю на підставі власних спостережень.

Праця моя поділяється на дві частини. Перша частина охоплює розвиток советської педагогіки й школи до 1932 р., друга — до останнього часу. Історія советської педагогіки і школи до 1932 р. має в собі багато цікавого саме тому, що в цей період большевики провадили експерименти в галузі освіти, використовуючи при цьому ідеї західно-європейської і американської педагогіки, часто перекручуючи їх. Після 1932 р. большевицька педагогіка і школа, залишаючи незмінною основну мету і зміст освіти та виховання молоді, повертається до передреволюційних форм і метод навчання. До цього додаю, що крах большевицьких педагогічних експериментів у період з 1924-1932 років, виявляє основні хибі всієї большевицької системи навчання і виховання молоді.

Для того, щоб докладніше зрозуміти, як розвивалась освіта в СССР, треба бодай в загальних рисах подати стан шкільної освіти і виховання молоді в дореволюційній Росії. Тому починаємо нашу працю з короткої характеристики стану педагогіки й освіти в Росії до большевицької революції.

До цього додаємо, що тема про освіту й виховання в СССР незвичайно широка. Щоб докладно висвітлити всі питання, зв'язані з нею, потрібні роки наполегливої праці. Тому зосередимо свою увагу переважно на основних лініях розвитку советської педагогіки і школи, обминаючи питан-

ня, що не мають великого принципового значення. Так, напр., ми зовсім обходимо питання про персональний склад керівництва комісаріатів освіти. А деякі питання, що хоч і мають принципове значення, але не характеризують основної лінії розвитку советської педагогіки і школи або відійшли від неї, ми розглядаємо лише в загальних рисах. Таким, напр., є питання про виховання безпритульних дітей. В перші роки революції воно було одним з основних питань большевицької педагогіки. Мало того, керівники освіти й виховання в СРСР стояли на тому, що дитячий будинок, себто заклад інтернатного типу, в якому виховувались безпритульні діти, найбільш відповідає духові й завданням комуністичного виховання. Але на початку тридцятих років большевики не тільки залишили орієнтацію на дитячий будинок, а й самих безпритульних дітей почали засилати в концентраційні табори. Тому в своїй праці лише в загальних рисах розглянемо питання про виховання безпритульних дітей, хоч ця тема заслуговує на спеціальну докладну працю.

Коротка характеристика освіти в дореволюційній Росії

Одною з найважливіших хиб освіти в дореволюційній Росії, на яку вказують, між іншим, майже всі підручники советської педагогіки (див. підручники Каірова, Чавдарова, Груздьова, Шимкевича), це її багатосистемність. В Росії навіть на початку XX стол. залишався розподіл населення на стани, при чому він мав не тільки формальне значення, як в Західній Європі, а й визначав і певні права тих, що належали до того чи іншого стану. Відповідно до цього в Росії була побудована і система освіти. Так, напр., в гімназіях хлоп'ячих і дівчачих учились переважно діти дворян, хоч серед їх учнів була невелика кількість дітей іншого стану, — саме тих, батьки яких могли вносити досить велику платню за навчання. Але були школи, куди приймали лише дворянських дітей. Такими були інститути шляхетних дівчат («благородних девиц») і пажеські корпуси (для дітей вищого дворянства). Були й гімназії, до яких приймали лише дворянських дітей і які мали назву дворянських гімназій. В більшості випадків при цих гімназіях були гуртожитки, що, як видно, організовувались з метою ізоляції учнів від сторонніх впливів. Така спеціально дворянська гімназія існувала, напр., до самої революції 1917 р. в Полтаві. Свої спеціальні школи мало також і духовництво. Це духовні школи (називались бурсами) з чотирирічним курсом навчання, духовні семінарії з шестирічним курсом навчання і духовні академії з чотирирічним курсом навчання. Дочки духовництва вчилися в єпархіяльних школах, що мали при собі інтернати. Діти міського населення, дрібних урядовців, купців переважно вчилися у реальних школах. Крім того, наприкінці XIX стол. і на початку XX стол. існували спеціальні комерційні середні школи, а також як вищі навчальні заклади — комерційні інститути.

Нарешті, існували спеціальні військові школи, в яких переважно вчилися діти офіцерства, і військова академія.

Селянські діти, за невеликими винятками, вчилися в народних школах з трирічним курсом навчання. (В ХХ стол. почали організуватись і школи з чотирирічним курсом навчання). Здібніші діти продовжували свою освіту в т. зв. вищих початкових школах із чотирирічним курсом навчання або в учительських семінаріях. Крім того, для селянських дітей були призначені церковно-приходські школи і школи грамоти, останні з дворічним курсом навчання.

Високу освіту молодь одержувала в університетах, спеціальних технічних інститутах, ліцеях, академіях. Доступ до високих шкіл певного типу був не однаковою мірою приступний для молоді, що закінчила середню освіту. Найбільші можливості мали ті, що скінчили гімназію. Їх зараховували до університетів без іспитів. Абсолювенти реальних шкіл могли вступити до університетів, лише витримавши спеціальний іспит. Обмежені можливості одержати високу освіту були і для тих, хто скінчив духовну семінарію. До іспиту при вступі до духовних академій допускали лише тих, хто скінчив семінарію по першому розряду, себто — не мав у свідоцтві оцінки нижче дуже добре (таких звали студентами). Щодо університетів, то семінаристи могли вступити лише до трьох із них: Юр'євського, Варшавського і Томського. Таке обмеження пояснюється бажанням Синоду утримати колишніх семінаристів у духовному відомстві. Окремою групою були учительські школи: учительські семінарії, церковно-учительські школи, другорядні школи, що готували учителів для шкіл грамоти, і учительські інститути. Наприкінці ХІХ стол. і на початку ХХ стол. існували т. зв. Фребелівські курси для підготовки дошкільниць та Лєсафтовські курси, що готували переважно жіноцтво для педагогічної праці в середніх школах. До речі, кількість студентів цих курсів була невелика. Крім того, деяку педагогічну підготовку для праці в народних школах, земських і церковно-приходських давали духовні семінарії, жіночі гімназії і єпархіяльні школи. В цих школах викладалась педагогіка й методика навчання рідної мови й математики. Крім того, при семінаріях і єпархіяльних школах існували т. зв. зразкові школи, де майбутні викладачі під керівництвом викладачів педагогіки відбували педагогічну практику.

Зразкові школи існували також при учительських інститутах, учительських семінаріях і церковно-учительських школах. Нарешті слід зазначити, що, крім названих шкіл, в дореволюційній Росії існували школи для підготовки фахівців нижчої або середньої кваліфікації в різних галузях діяльності. Це різні ремісничі школи, сільсько-господарські школи, фельдшерські школи, школи мистецькі і т. ін. Для підготовки мистців високої кваліфікації існувала до революції Мистецька академія.

Всі ці школи перебували в різних відомствах: університети, гімназії хлоп'ячі й частина жіночих, реальні школи — перебували у відомстві міністерства освіти; духовні школи, духовні семінарії і академії, єпархіяльні жіночі школи, церковно-приходські школи, школи грамоти і церковно-учительські школи — у відомстві Св. Синоду; сільсько-господарські школи всіх типів у відомстві міністерства хліборобства; кадетські корпуси і вій-

ськові школи всіх типів у відомстві військового міністерства; частина жіночих гімназій — у відомстві імператриці Марії.

Крім державних шкіл, в дореволюційній Росії існували ще приватні школи: переважно хлоп'ячі й жіночі гімназії і комерційні школи. Кількість їх значно збільшилась в початку ХХ стол. До того ще треба додати, що у всіх привілейованих школах, як гімназіях, реальних школах і т. д., була досить велика платня за навчання, непосильна для біднішої частини населення.

Звертає на себе увагу велика нерівність у службовому й матеріальному становищі педагогів «привілейованих» і «непривілейованих» шкіл. Учителі гімназій, реальних шкіл, духовних шкіл і ін., як правило, мали закінчену високу освіту, одержували досить високі чини й ордени.

Цьому відповідала й платня, що їх одержували педагоги привілейованих шкіл. Початкова платня учителя цих шкіл дорівнювалась, приблизно, 125 карб. на місяць. Потім вона відповідно до кількості років збільшувалась. Коли ж педагог працював у кількох школах, що перед революцією 1917 р. траплялось нерідко, він місячно міг заробити 250 золотих карбованців, що в ті часи було великими грішми.

За станового принципу в освіті, і за розпорошення шкіл між різними відомствами, існувала значна різниця і в навчальних планах та програмах різних шкіл, тому без спеціальної підготовки не можна було переходити в аналогічні класи школи іншого типу. Напр., не можна було переходити без спеціальної підготовки із четвертої класи реальної школи до четвертої класи гімназії, або із четвертої класи духовної школи до такої ж класи гімназії чи реальної школи, і навпаки.

У зв'язку з цим слід відзначити існування в системі освіти в дореволюційній Росії т. зв. шкіл-тупиків. Це школи, з яких не було виходу до високих шкіл і, навіть, до середніх шкіл. Такими в першу чергу були т. зв. вищі початкові школи. В них учились переважно селянські діти і діти міської бідноти, що закінчили народні школи. Загальний рівень знань, що їх давали ці школи, відповідав приблизно 5-6 класам гімназії або реальної школи. Але вступити після закінчення вищої початкової школи, напр., до п'ятої класи гімназії через велику різницю програм і навчальних планів було неможливо. Учні вищих початкових шкіл, що бажали продовжувати свою освіту, могли вступити лише до учительських семінарій або до учительських інститутів, витримавши іспит.

До таких же шкіл-тупиків слід також зарахувати всі ремісничі школи, сільсько-господарські, фельдшерські школи. Напр., із сільсько-господарської школи не можна було вступити до агрономічного інституту чи сільсько-господарської академії, із фельдшерської школи не можна було вступити до медичного факультету університету.

На низькому рівні стояла дореволюційна Росія й щодо охоплення школою населення. »В 1869 р. на одну тисячу населення училось у початкових школах 6 дітей, а в 1885 — 22, в 1895 — 29«.

Нарешті, слід відзначити як велику хибу освіти в дореволюційній Росії те, що викладання у всіх школах провадилось російською мовою.

Всі ці хиби освіти в дореволюційній Росії викликали у частини населення, особливо у по-народницькому настроєної інтелігенції, велике незадоволення і протести. Особливо багато незадоволених було серед народних учителів. Це було одною з причин, що серед останніх було багато прихильників лівих політичних течій. В дев'яностих роках минулого століття протести проти стану освіти в Росії набувають організованого характеру. 70% земств поставило питання про загальне навчання. У великих центрах, як Москва, Петербург, утворюються комітети грамотности з великою кількістю членів. Вони дають доповіді про загальне навчання. Так, напр., Московський комітет дав такі доповіді: Шаховського Д. І. — «Весьегонское земство и всеобщее обучение», Вахтерева — «О всеобщем обучении», Штевна — «О школах грамотности», Єфімова — «По вопросам народного образования», Н. В. Чехова — «Школы грамотности и учителя крестьяне» та інших. В той же період у Петербурзькому комітеті грамотности були прочитані такі доповіді: Фальборка і Чорнолуського — «Влижайшие задачи начального обучения в России», Страннолюбського — «Всеобщность начального образования в России, закон его обязательности».

Крім того, при Російській технічній спілці («Русское техническое общество») утворилась постійна педагогічна комісія, на чолі якої стояв спочатку В. Андреев, а потім Г. Небольсін. До неї входили діячі технічно-професійної освіти. В основу праці комісії була покладена думка про міцний зв'язок технічної підготовки з станом технічної освіти.

Російський уряд не тільки не підтримував названих вище освітніх організацій, а навіть ставив всілякі перешкоди у їхній роботі та поборював їх.

Після революції 1905 р. боротьба проти політики уряду в галузі освіти значно посилюється. 24-26 квітня 1905 р. в Москві відбулися установчі збори Всеросійського учительського союзу, на яких брали участь 152 делегати, а в тому числі 71 представник учителів початкових шкіл. Союз оголосив себе не тільки професійною, а й політичною організацією і поставив собі за мету боротись проти політики уряду в галузі народної освіти (Константинов и Струминский: «Очерки по истории народного обучения в России», стор. 182-183).

Опозиційні настрої серед робітників освіти дуже занепокоїли царський уряд. Він розгортає переслідування членів учительського союзу. Тих, що належали до союзу, уряд звільняв з роботи, а деякого арештовував як політичного злочинця. В матеріялах Думи збереглася заява правління Ліги освіти від 14 травня 1906 року, підписана Фальброком і Шахматовим, з проханням поставити її на обговорення державної Думи. Автори заяви писали: «Тільки з середовища Всеросійського Союзу вчителів і діячів народної освіти кількість осіб, що силою усунені зі школи, досягає у теперішній час 702» (там же, сторінка 187).

Частина усунених із посад учителів була заарештована й заслана. Але боротьба не припинялась. Прибічники реформи в галузі народної освіти добились того, що на початку 1911 р. державна Дума прийняла законопроект про запровадження в Росії загальної освіти. Але проти законопроекту виступила Державна Рада («Государственный совет»). Одним із

мотивів протесту висувалось те, що проект не передбачив особливих асигнувань на церковно-приходські школи. При голосуванні за законопроект було подано 51 голос, проти 91 (там же, стор. 193).

Воротьба продовжувалась. 23-го грудня 1913 року в Москві розпочався з'їзд у справах народної освіти. Працював він до 3 січня 1914 р. з участю 6500 делегатів. На з'їзді були схвалені резолюції про єдину систему народної освіти, про запровадження загального навчання, про децентралізацію керівництва освітою. В питанні про завдання школи союз вніс резолюцію про те, що «початкова школа, допомагаючи фізичному, моральному, естетичному і розумовому розвитку дитини, повинна виховувати з неї людину і підготувати її до розумного й чесного розв'язання питань особистого і суспільного життя» (там же, стор. 203).

В резолюції чітко підкреслена також вимога щодо єдності в системі освіти. «Початкова школа, — сказано в ній, — повинна бути визнана за перший ступінь у загальній системі народної освіти і як така мусить бути безпосередньо зв'язана зі школами вищих ступенів» (там же, стор. 204).

З'їзд закінчився трагічно для його співучасників. Багато з них було звільнено з посад, заарештовано і заслано в Сибір. Після революції 1905 року посилювся також рух за навчання у школах рідною мовою. В 1905 році на земському зібранні в Полтаві депутат Леонтович поставив вимогу, щоб навчання в народних школах провадилось українською мовою. В цьому рухові іноді брали участь не тільки вчителі, діячі освіти, а навіть учні. Так, напр., в березні 1905 року збунтувались учні Кутаїської духовної школи, поставивши як одну з вимог, щоб навчання в школі провадилось грузинською мовою.

Серед суспільства було також незадоволення формалізмом навчання і виховання у середніх школах. Основна причина останнього була в тому, що викладачами середніх шкіл були люди, що хоч і мали високу, переважно університетську освіту, але, за рідкими випадками, не студіювали педагогіки; не знаючи дитячої психології, не вміли відповідно підійти до своїх учнів. Через те в деяких середніх школах, особливо в класичних гімназіях, учителі й учні були між собою ніби два ворожі табори. Учні намагались всілякими способами «насолить» учителям, учителі мстились за це над учнями, ставлячи їм низькі оцінки, вимагаючи для них кари і т. п.

Таке негативне явище в житті дореволюційної середньої школи нашло свій відбиток в літературі. Як приклад, можна подати оповідання Чехова «Человек в футляре», роман Федора Сологуба «Мелкий бес», повідання Купріна «Кадеты» і роман Гаріна «Гимназисты».

Формалізм у навчанні спричинився до великого відсотка «второгодництва» і взагалі до зниження успішності учнів у навчанні.

Ці хиби середньої школи звертали на себе увагу кращих педагогів. В 1916 р. на педагогічній конференції в Києві виступав із доповіддю відомий професор Зінківський, що дуже гостро скритикував стан навчання в середніх школах, зокрема в класичних гімназіях.

Хиби освіти в дореволюційній Росії і незадоволення населення, як побачимо далі, дуже влучно використали більшовики в своїй пропаганді на початку революції і взяли їх під увагу при розбудові своєї освітньої системи.

Але було б несправедливо думати, що дореволюційна школа в Росії мала тільки хиби. Вона мала й дещо позитивного. Це перш за все стосується до досягнень у галузі педагогічної теорії. Дореволюційна Росія мала такого визначного педагога-теоретика, як Константин Ушинський. Є навіть підстави називати його геніальним. Роля його в розвитку педагогічної теорії незвичайно велика. Він широко використав праці західньо-європейських педагогів і, крім того, для кращого ознайомлення з практикою навчання і виховання на Заході, їздив за кордон, зокрема до Швейцарії. Все це дало йому можливість розбудувати свою педагогічну систему і цим покласти початок наукової російської педагогіки, яку він міцно пов'язав з психологією, або стисліше, з антропологією. Йому належать такі цінні праці: «Человек как предмет воспитания», «Педагогическое путешествие по Швейцарии», підручники для початкової школи «Родное слово» і «Методические указания» до нього та інші.

Основні ідеї, що їх поклав Ушинський в основу своєї педагогічної системи такі: Це перш за все ідея народності у навчанні й вихованні. Кожен нарід, на думку Ушинського, має свої національні особливості й свій національний ідеал людини, відповідно до якого й треба виховувати молодь. Істота народності — в мові. В ній відбивається природа, серед якої живе нарід, його історія, здобутки культури, психологічні властивості народу і його світогляд. Мова є найміцнішим зв'язком, що поєднує минулі, сучасні й майбутні покоління у велике історичне живе тіло. Вона не тільки виявляє життєдіяльність народу, а й сама є життя. Коли щезне народна мова, народу більше нема.

Друга основа виховання — це релігія. Школа має виховувати глибоко-віруючих християн. Звертаємо увагу на цю тезу в педагогічній системі Ушинського. Коли він так писав про основи виховання, то в Росії серед інтелігенції ширився нігілізм, себто матеріялістична й атеїстична течія, що заперечувала всякі традиції, особливо традиції релігійно-моральні. Відомо, яку велику ролю відігравали в Росії модні течії. Тиск їх на суспільство був такий великий, що інтелігенція перебувала під справжнім терором модних течій. Людину, що мала свої погляди і насмілювалась їти проти моди, називали всякими зневажливими іменами, включно до назви божевільний, від неї з презирством відверталися. (Дивись, між іншим, трагікомедію Грибоедова «Горе від ума», герой якої, Чацький, виступив проти моди й тому був визнаний божевільним і залишився самотнім).

Тому мусимо дивуватися мужності Ушинського і самостійності його поглядів, коли він у часи панування матеріялістично-атеїстичної моди, рішуче виступав за релігію, як основу виховання молоді. Крім мужности, це свідчить також і про його власну глибоку релігійність.

Третя основа виховання за Ушинським — наука. Школа мусить давати учням не тільки знання, а й розвивати в них пам'ять, творчу фантазію, логічне мислення.

Четверта основа виховання — праця розумова і фізична. Ушинський розрізнявав працю вільну і рабську роботу. Перша дає моральне задоволення, друга знижує гідність людини. В дусі такої саме праці й слід виховувати дітей, розвиваючи в них ініціативу й активність.

З поглядами на ролі праці у вихованні в Ушинського зв'язані погляди на щастя. Він пише: «Виховання, коли воно хоче щастя людині, повинно виховувати її не для щастя». Зовні парадоксальна, а насправді глибока й цілком правдива думка. Егоїст, що прагне до особистого щастя і тільки думає про нього, ніколи не може бути щасливим. Життя його буде беззмістовним і повним розчарувань. Навпаки, людина, що до самозабуття віддається якійсь ідейній роботі, чи то громадській, чи науковій, чи мистецькій, — матиме моральне задоволення навіть за тяжких зовнішніх умов життя.

Такі думки червоною ниткою проходять через усі твори Ушинського. Про ролі мови у вихованні та освіті молоді він з особливою докладністю пише у своїх «Методичних вказівках» до «Рідного слова».

Ушинський мав дуже великий вплив на дальший розвиток педагогічної теорії в Росії, особливо дидактики й методики навчання рідної мови.

Одним із перших послідовників Ушинського був Н. Ф. Бунаков (1836-1904 рр.). В сімдесятих роках дев'ятнадцятого століття були видані його лекції на педагогічні теми «Школьное дело».

Таким же послідовником Ушинського був Н. П. Блинов, автор таких книжок для початкового навчання: «Учение — свет, неучение — тьма», «Жизнь Робинзона», «Рассказы о сельской общественной службе». Крім того, він написав розвідку «Народное образование в Вятской губернии» (1875 р.).

Визначним послідовником Ушинського можна назвати також солідного вченого Каптерева, вихованця Московської духовної академії. Йому належать такі праці, як «Педагогическая психология» і «Дидактические очерки». Остання праця не загубила своєї вартості й тепер.

До учнів Ушинського належить також Тихоміров, що до деталей розробив методику пояснювального читання, Вахтерев, автор цінної книжки «Предметное обучение», що внесла багато цікавого в методику наочного навчання.

Великий вплив мав Ушинський на Ягдовського, одного з визначних педагогів, що працював і після Жовтневої революції.

Крім Ушинського, значний вплив на російських педагогів мав сучасник Ушинського Пірогов, людина високої гуманності і щирий борець за народну освіту.

Слід також згадати про вплив на теорію і практику освіти й виховання молоді великого письменника Л. Толстого. Як відомо, він в Ясній Полянці заснував школу для селянських дітей. В основу виховання і навчання у ній він поклав ідею вільного виховання, виголошену ще Руссо в його «Емілі».

Гарячим прихильником Толстого і взагалі ідей вільного виховання був Н. К. Вентцель, що на початку двадцятого століття видавав журнал «Свободное воспитание». До речі, співробітницею цього журналу була дружина Леніна Н. Крупська.

Але Вентцель не доходив до такої крайності в розумінні вільного виховання, як Руссо, Толстой і Еллен Кей. Ось що пишуть про цей журнал згадані вище професори, Константінов і Струмінський: «В спробах створити

»Дім вільної дитини«, прибічники цієї теорії поступово визнали, одначе, необхідність знайти якісь способи, що регулюють свободу дитини» («Очерки по истории начального образования в России», стор. 202).

Близько до течії вільного виховання стояли педагоги, об'єднані в спілці «Сетлемент», організованій 1906 року. Надхненником спілки був Шацький, автор цікавої книжки «Бодрая жизнь». В основу своєї педагогічної системи він клав засади самодіяльності і взаємодопомоги. Шацький продовжував педагогічну працю і після Жовтневої революції.

Між російськими педагогами дореволюційного часу одно із перших місць, можливо слідом за Ушинським, посідав професор Лесгафт. Його праця «Школьные типы» вносить багато цінного у *всесвітню психологію*, зокрема в розділ про формування людської особистості. Він стоїть на тому, що в людині треба відрізнити темперамент, тип і характер. Темперамент успадковується людиною при народженні, тип виробляється у неї вже в дошкільному і молодшому шкільному віці під впливом оточення і виховання, характер — це ті властивості особистості людини, що вона виробляє у себе шляхом власної праці над собою на ґрунті темпераменту і типу.

Цінним вкладом до світової педагогіки можуть бути також погляди Лесгафта в галузі фізичного виховання. Останнє, зокрема гімнастичні вправи, на думку Лесгафта, мусить бути не тільки засобом зміцнення й розвитку спритності тіла, а разом із тим і засобом виховання волі й характеру, засобом виховання здібностей володіти своїм тілом, як знаряддям духу. На цій засаді Лесгафт і побудував власну гімнастичну систему.

До революції ідеї Лесгафта мали значну популярність у суспільстві, про що, між іншим, свідчить існування Лесгафтівських курсів, на яких вчилась молодь, що хотіла присвятити себе педагогічній праці. За большевиків його ім'я майже було забуте. Про нього навіть не згадують у своїх «Очерках по истории начального обучения в России» такі безперечно висококваліфіковані учні, як Струмінський і Константинов. Як видно, погляди Лесгафта не прийшлись большевикам до смаку.

В кінці дев'ятнадцятого століття в Росії ширяться ідеї західних, європейських і американських педагогів. Були перекладені російською мовою праці Меймана «Експериментальна педагогіка», Лая «Експериментальна дидактика» і «Школа дії», Дьюї «Психологія мислення» і «Суспільство і школа», Кершенштайнера «Трудова школа», Шарельмана «В лабораторії народного вчителя» та інші.

Праці в галузі теоретичної педагогіки мали позитивний вплив на практику навчання в першу чергу в педагогічних школах різних типів, а через них і на практику навчання в школах народних.

Не можна заперечувати того, що підготовка майбутніх педагогів в учительських інститутах, учительських семінаріях і церковно-учительських школах була на досить високому рівні. Стверджую це на підставі своєї практики в церковно-учительській школі й учительському інституті. В програмах цих шкіл значне місце посідало викладання теоретичної педагогіки, історії педагогіки, методики окремих дисциплін. Крім того при учительських школах всіх типів існували т. зв. зразкові школи, в яких майбутні вчителі під досвідченим керівництвом відбували педагогічну практику.

Все це позитивно відбивалось на навчанні в народних школах. Рівень його з погляду методичної техніки, особливо після 1905 р., був досить високий, — у всякому разі значно вищий ніж рівень навчання у початкових школах після Жовтневої революції.

Те ж саме треба сказати й про виховну роботу, зокрема про відношення між учителем і учнями, що мали взагалі нормальний характер.

Слід зазначити також, що серед учителів народних шкіл немало було ідейних людей, які дивились на свою працю, як на обов'язок перед народом і знаходили в ній високе моральне задоволення.

Тому мав цілковиту рацію Шельгунов, відомий соратник Чернишевського і Добролюбова, який ще на початку вісімдесятих років, коли розгорілись напади на земську школу, писав у своїх «Очерках русской жизни»:

«Теперішня народна школа, як теоретична і практична система, є ціла будівля, над якою мисляча Росія працювала 20 років. Цієї будівлі і досвіду не викреслиш ні розчерком пера, ні газетними статтями, і хто б не став засновувати школу, він звернеться до цього нашого єдиного фонду, в якому можна знайти керівні вказівки для народно-шкільного діла» (Константинов і Струмінський: «Очерки по истории начального обучения в России», стор. 154).

Наприкінці цього розділу коротко зупинимось на стані освіти у високих школах дореволюційної Росії.

Здавалось би, що хиби середньої школи в Росії мусили були привести до зниження освіти у високих школах. Але в ім'я правди мусимо відзначити, що дореволюційні російські університети і спеціальні технічні школи, як технікуми, політехнікуми і академії, з погляду науковости стояли на досить високому рівні. Це пояснюється у першу чергу висококваліфікованим складом професури. У всякому разі советські ВУЗ-и, принаймні до 1941 р., не могли піднестись до того рівня, на якому стояли високі школи в Росії до большевицької революції. Особливо це треба сказати про історико-філологічні відділи советських університетів і педагогічних інститутів.

Хибою російських дореволюційних високих шкіл було те, що серед студентства, і навіть серед частини педагогів, ширились матеріялістичні погляди. Це стосується не тільки до шкіл світських, а й до шкіл духовних. Як приклад, можна назвати Московську духовну академію. Викладання в ній було на досить високому рівні. Між професорами були такі визначні вчені, як В. Й. Ключевський, Є. Голубинський, Каптерев, А. Введенський. Але, як це не дивно, в академії панував дух атеїзму і матеріалізму. Напр., в Московській духовній академії зберігалась ще в ХХ стол. блюзнірська, заснована Петром I-м, організація, що мала назву «Всеппянейшая, всешутейшая иерархия». Щороку в академії у день храмового свята Покрови Божої Матері відбувався блюзнірський обряд висвячення на «єпископа» одного з студентів першого курсу. Коли взяти до уваги, що з духовних академій виходили церковні ієрархи й педагоги духовних шкіл і семінарій, то можна зрозуміти, що атеїстичні й матеріялістичні настрої, що мали місце в духовних академіях, шкідливо відбивались на вихованні молоді.

(Далі буде)

Проф. Микола ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ

СУМНІ ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

(1941-1944 роки)

Спогади проф. Миколи Величківського «Сумні часи німецької окупації» дають читачам, а тим більше дослідникам української визвольної боротьби і політики в 1941-1944 рр., багатий матеріал у вигляді наочних свідчень, описів подій і їх коментувань. Автор був одним із головних організаторів українського легального життя під німецькою окупацією на центрально-українських землях, а в певних ділянках — головним і відповідальним діячем. Спостереження, зауваження і підсумки Автора відповідають його власним поглядам і переконанням. До того ж треба сказати, що діяльність Автора пов'язана певною мірою з політикою групи ОУН під проводом полк. А. Мельника, яка під час другої світової війни концепційно й політично розійшлася у своїй діяльності з революційною ОУН. Тому наша політична оцінка окремих подій під німецькою окупацією у багатьох випадках інакша. Автор цих питань не порушує, хоч подекуди й висловлює свої погляди, як безпартійний український патріот і діяч.

Як бачимо із споминів Автора, він мав зв'язки і з деякими провідними діячами революційної ОУН, все ж таки його інформації настільки були обмежені (діяльність революційної ОУН була ж нелегальною), що він лише в окремих випадках згадує про жертвовну працю бандерівців. Загально Автором описує легальні вияви життя і боротьби, передусім української інтелігенції, на центрально-українських землях під німецькою окупацією та пізніші, вже півлегальні, форми продовження цієї боротьби.

Також, на нашу думку, не всі застереження і висновки Автора політичного й релігійного характеру ґрунтуються на провірених фактах і джерелах. Деякі непровірені вістки й однобічні інформації вплинули на автора настільки, що він оскаржує невинних людей (т. зв. «нерозумних людей») за вчинки, яких вони не зробили. Цих кілька наших зауважень висловлюємо тому, що працю проф. М. Величківського друкуємо повністю, без змін чи скорочень.

Редакція «Визвольного Шляху»

*

ПЕРЕДМОВА

Минають дні, роки, а то й десятиріччя. Ми старіємось, і це, старше покоління, поволі відходить у вічність. Коли хто ще й затримався з моїх ровесників (в тому числі і я), то і той мусить у скорому часі відійти, бо, за словами Єсеніна, «пора вже в дорогу бранные пожитки собирать», або, як казав наш Тарас Шевченко — «та заходиться рештувати вози в далеку дорогу». Наше місце в цьому світі займають наші діти, внуки й правнуки. Вони — ця наша «зміна» — повинні знати про все, що діялось у світі, зокрема в Україні, за наших молодих ще років.

Там, на нашій поневоленій Батьківщині, український народ перебуває нині у страшному фізичному і в ще більшому духовому поневоленні монголо-азійською московською імперією, що нині прибрала назву — ССРСР. Ми, що перебуваємо у вільному світі, маємо за завдання допомогти нашим, поневоленим Москвою братам і сестрам у їх боротьбі з озвірілим червоним московським окупантом.

Чимало лиха зазнав наш народ від печенігів, половців, татарів, чванькуватих поляків, розбещених москвинів, тупоголових гітлерівців-німців і, нарешті знову, від червоних московських варварів. Останнє лихо — московська окупація — чи не одне з найстрашніших. Наш народ не скорився перед дикою навалю чужинців. Духова сила українського народу — інтелігенція, — цей мозок нашої нації, перебуваючи в умовах страшної гітлерівсько-німецької, а тепер знову в умовах московсько-комуністичної окупації, зазнав і далі зазнає великих утрат у боротьбі з дикими окупантами.

Автор особисто довгий час перебував під ганебним режимом большевицької Московії і добре обізнаний з природою цієї, монголо-азійського вивору, системи — комуністичним рабством. Всі «миролюбно-солодкі», а насправді брехливі заяви й урочисті промови московсько-советських вождів розраховані на дуже довірливих і чомусь ще й досі не обізнаних із московсько-советською дійсністю політиків Західного світу. Ми — українська еміграція — мусимо реально дивитися на світ і на все те, що діється у світовій політиці. Тюрма народів — московська імперія — раніше чи пізніше буде знищена, буде розвалена, а тоді й наш народ, що так багато вистраждав, вирветься з кайданів рабства і живе своїм власним державним життям у Самостійній Українській Державі.

Під час нашої боротьби з ворогами української державности допущено чимало помилок. Отже, щоб уникнути в майбутньому цих, часто дуже прикрих помилок, ми мусимо, це наш святий обов'язок, не приховувати їх, а повністю висвітлити.

В цій праці, що пропонується нашому читачеві, ми подаємо короткий відрізок часу — «Сумні часи німецької окупації України в 1941-1944 роках». Ми показуємо, як наші передові люди в жахливих умовах гітлерівсько-німецької окупації намагалися легальним способом, а радше, напівлегальним, спасати, що можна було спасти для українського народу від жорстокого оскаженілого окупанта — гітлерівської Німеччини. Одночасно приходилося нашим людям вести боротьбу і з замаскованими московсько-большевицькими агентами.

Чимало жертв понесли наші люди у самовідданий боротьбі з окупантом. Але все ж таки ми, що виступили на захист нашого народу перед німецьким окупантом, дечого й досягли; про це також пишемо в цій праці.

Отже, ця праця має за мету висвітлити клаптик історії нашого поневоленого народу, а тому ми примушені торкнутися і окремих осіб, що інколи стояли нам на перешкоді в праці.

Ми порушили й справи нашої Церкви в ті сумні часи (розділи 39-43), торкнулися і питання злочину нерозумних людей. Це для того, щоб у майбутньому подібні явища не повторялися. Нарешті, в розділі 50-му, під заголовком: «А що далі?» — ми коротко подали свій власний погляд на ставлення до нашого народу німецької і московської націй.

В цілій праці ми намагалися дотримуватися об'єктивності, але вже така природа кожної людини, що — мимо її бажання і волі — інколи у свідомості людини з'являється суб'єктивний образ того або іншого явища, хоч ми переконані, що виявляємо повну об'єктивність у наświetлюванні тих або інших подій. Це стосується особливо до розділу 50-го, отже, Шановний читач мусить нас зрозуміти і пробачити.

Подаємо і деякі фотокопії важливіших документів із того часу.

А в т о р

I. ПЕРЕД ПРИХОДОМ НІМЦІВ В УКРАЇНУ В 1941 РОЦІ

Жахливі часи переживала Україна в роки т. зв. ежовщини, себто — в 1937-1940 роки. Найбільші жертви понесла тоді українська інтелігенція. Сатанинська московсько-комуністична влада виарештувала майже всю більш-менш свідому українську інтелігенцію, якої провина була лише в тому, що вона народилася в Україні й була за походженням українською. Українське селянство також понесло в страшні часи ежовщини величезні жертви. Не минуло це лихо й українського робітництва і взагалі мешканців міст України. Наприклад, наприкінці 1938 року зі мною в одній камері, сидів у тюрмі на Лук'янівці (в Києві) перукар з Наркомзему України. Людина ця була звичайнісіньким міщухом. У політиці він мало визнавався, хоч із примусу і відвідував години різних «політпроработок». Словом — це був звичайний собі обиватель. Провина цього бідолахи була лише в тому, що він під час однієї з годин «політпроработки» через свою наївність і необережність (це було, здається, ще 1935 р.) запитав керівника «політпроработки»: «А Троцький теж був колись лідером?» І ось за цю необережність, яка — за словами слідчого НКВД — підірвала основи комуністичної влади, цей нещасний бідолаха, батько великої родини, одержав 10 років концтабору на Далекій півночі.

Тюрми в Україні були переповнені, особливо Лук'янівська тюрма в Києві була заповнена в'язнями вщерть. Камера тюрми, що за «розпроклятих» царських часів була розрахована на 20 в'язнів, за «щасливих» і «радісних» советських часів, коли-то вся діяльність комуністичної партії була просякнута лише «підкуванням про щастя і свободу людини», вміщувала 120-130 в'язнів. Таким чином людей тут мучили без суду.

Крім того, що слідчі НКВД катували людей на допитах (звичайно, з допитів до камер заарештовані верталися скривавлені й страшенно побиті), в самій тюрмі звечора аж до самого ранку советські слідчі-садисти теж катували жінок і чоловіків. Цілісіньку ніч було чути крики, зойки катованих, а нещасні жінки нелюдськими голосами верещали, навіть і покотячому нявчали. Таким способом комуністичні слідчі робили допити нещасних жертв ежовщини у часи «щасливого життя сталінського періоду».

Не буду тут оповідати про всі страхиття з часів т. зв. сталінського наркома Єжова, бож протягом усього часу московсько-большевицького панування в Україні комуно-московський безглуздий терор то ніби зменшувався, то знову збільшувався. Так було починаючи від 1919-го аж до 1933 року, коли Москва штучним голодом знищила в Україні до 7 мільйонів людей, і цей терор не вгавав аж до 1941 року. Мільйони українських людей загинули, і не було ні однієї родини в Україні, яка не дала б зі свого складу одного або й більше членів своєї родини в жертву оскаженілої советсько-московської бестії.

Вся людність України тремтіла і ждала якогось чуда, що полегшило б її життя. Змучені советсько-московським терором люди звертали свої очі на Захід. Всі чекали звільнення, яке могло прийти від Західної Європи. Думки людей можна було схарактеризувати так: хто б не був, аби тільки допоміг визволитися від московсько-большевицької кошмарної неволі.

Коли в 1939 році почалася війна німців із поляками (я тоді сидів у тюрмі НКВД в Києві), московські большевики пішли «визволяти» і західних українців, а потім — Фінляндію і Прибалтицькі держави. В усіх людей в Україні жевріла якась далека надія, що, може, прийде до війни між німцями і большевиками. І коли б це були й не німці, а французи або якась інша держава, що перемогла б Московію, — всі однаково раділи б цим. Одне слово — всі нетерпляче чекали визволення від большевиків. Тож нема нічого дивного, що коли німці пішли війною на СРСР, то червоноармійці-українці почали масово, цілими дивізіями, здаватися до полону, а українська людність вітала вступаючих до міст переможців-німців із квітами в руках.

Большевики в 1937-1938 роках писали у своїй пресі страшні речі про німецьких нацистів, але советській пресі ніхто не йняв віри, бож самі большевики немилосердно знущалися над людьми.

Перед приходом німців у Київ, особливо в останні 2 тижні перед зайняттям Києва німцями, Енкаведе почало арештувати і вивозити з Києва визначніших українських інтелігентів. Тому, щоб уникнути заарештування, приходилося загрози́ним переховуватися то на горищах, то в інших місцях.

По радіо московські большевики почали лаяти емігрантів-петлюрівців, які, мовляв, пішли на співпрацю з німцями і навіть створили свій уряд, що співпрацює з німцями. Отже, коли в останні дні перебування большевиків у Києві до мене приходили мої знайомі — свідомі українці, кол. мої учні, а тепер професори високих шкіл у Києві — з пропозицією щось почати творити, то я рекомендував нічого не починати, бо, згідно з чутками, вже є український уряд, що перебуває у Житомирі, а Житомир тоді вже був у німецьких руках.

2. ПРИВУТТЯ НІМЦІВ ДО КИЄВА

19-го вересня 1941 року Київ захопили німці. На вулицях столиці появилися люди із щасливими обличчями. Було чути українську мову, люди ніби воскресли, бо в останні дні перебування большевиків у Києві вулиці міста були напівпорожні. Вийшли з укриття і рештки нашої української інтелігенції.

На вулицях збиралися гуртками люди і вже українською мовою обговорювали сучасні події. Навіть дивно було, що в Києві є стільки українців, тоді як за большевиків на вулицях Києва було чути тільки московську мову. Розмови в різних гуртках велися, переважно, на політичні теми. Ось, наприклад, стоїть гурток людей на розі Хрещатика і Прорізної вулиці. Невеличкий, 8-10 осіб. Підходжу ближче, щоб послухати, про що говорять. Розмову веде, а власне інформує своїх слухачів, молода, десь 25-тирічна жінка. Вона досить доброю українською мовою інформує слухачів, що до нас скоро має прибути наш український уряд. Хтось із юрби (гурток, тим часом, перетворився у юрбу) запитує: «А Петлюра теж їде?» — Йому відповідають: «Тю, схаменись, таж Петлюру большевики давно забили!» Жінка далі продовжує свою інформацію і каже, що «президентом є Андрій Лівницький, а прем'єром — Винниченко». Хтось інший «спростовує» і каже, що не Винниченко, а Мацієвич, а ще інший називає Олександра Шульгіна.

Я лишаю цей гурток і простую до іншого. Скрізь темою розмови є наш уряд і хто його члени. Йду вулицею Києва і приємно дивуюся, що большевикам своєю жорстоко-божевільною політикою не вдалося знищити українства і ось стільки виявилось свідомих українських патріотів. По вулицях Києва ходять озброєні німецькі патрулі, але вони не роблять жодних перешкод людям, що стоять на хідниках вулиць і обмінюються думками.

Не треба забувати, що вся людність під владою московських большевиків зовсім не була (і нині не є) обізнана з тим, що твориться в політиці за залізною заслоною. Адже, ми знали лише те, що нам подавали у своїй пресі большевики. Оскільки ці відомості були завжди неправдиві, брехливі, то навіть тоді, коли інколи траплялися між ними й правдиві вістки, населення однаково не йняло їм віри. Отже, хоч як большевики ганьбили у своїй пресі гітлерівсько-німецький нацизм, особливо, після наступу німців на територію СРСР, людність України не вірила їм, бо це ж писали большевики, які завжди брешуть. Тому людність Києва поставилася до німців прихильно, як до своїх визволителів від московсько-большевицького ката.

3. ПРИВУТТЯ НАШИХ ЕМІГРАНТІВ ДО КИЄВА

Невдовзі після того, як німці зайняли Київ, до міста почали прибувати наші емігранти, що потайки переходили вброд річку Сян і йшли в Україну, щоб допомагати решткам нашої, недобитої большевиками інтелігенції, відродити національне і державне життя. Вони йшли, ризикуючи своїм життям, але йшли, бо того вимагала національна українська справа, як заявив мені тоді д-р Ольжич (Олег Кандиба).

Першими з-поміж тих, що з'явилися у Києві, були: д-р Ольжич, Коник, Олена Теліга із своїм чоловіком Михайлом, Лащенки Галина і Олег, Шекерик Андрій, Бак-Бойчук (псевдо «Батько»). А потім, у жовтні, прибули до Києва інж. Осип Бойдуник, генерал М. Капустянський, адвокат Ярослав Жуковський, Іван Рогач та інші. Всі вони були дітьми нашої батьківщини і, перебуваючи на еміграції, весь час уболівали душею за своїм поневоленим народом. При першій же нагоді вернулися додому, до Києва (Лащенки, Ольжич, Теліги), щоб віддати своїй батьківщині знання і сили при відбудові національного життя.

4. ОРГАНІЗАЦІЯ МІСЬКОЇ УПРАВИ В КИЄВІ. ПОЖЕЖІ В МІСТІ

З приходом німців до Києва українська інтелігенція заходилася відновлювати громадське і культурне життя. 20-го вересня 1941 року була організована Міська управа, яка й зайнялася налагодженням життя у місті. Головою Міської управи обрано проф. Ол. Оглоблина.

Большевики, покидаючи Київ, вивезли з крамниць і складів, або знищили, затопивши в Дніпрі, всі продукти. Отже населенню міста загрожував голод, якщо не буде поладжене постачання для міста з околиць сіл. Але в місті був порядок, не помітно було жодного бандитизму. Німецьке військо не втручалося у життя населення.

Покидаючи Київ, большевики позакладали міни під великі будинки на Хрещатику, під оперовий театр, вокзал тощо. 24-го вересня на Хрещатику стався вибух і зчинилася велика пожежа, що наробила Києву великої шкоди. Вигорів майже весь Хрещатик і вокзал. Оперовий театр німці врятували, винявши з пивниць динаміт.

В місті почалося безладдя, з периферій теж доходили відомості про потребу організації українського центру, який би налагоджував громадське життя. Треба зазначити, що німецька влада, яка перебувала в Києві, поводитися з населенням досить пристійно, але згодом почала виявляти своє хижацьке обличчя. Наприклад, після пожежі в Києві німці по-варварськи розстріляли жидів у «Бабиному яру», а згодом почали розстрілювати жидів по всій Україні. Українська інтелігенція, що перебувала в Києві, відчувала потребу організувати український громадсько-політичний центр.

5. ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ

4-го жовтня 1941 року з активною допомогою і порадою д-ра Ольжича (Олега Кандиби), що прибув до Києва з першою групою емігрантів, у Києві, на Подолі, в одному з будинків зібралися визначні громадяни Києва для обговорення сучасного становища. На цих зборах ми одержали деякі інформації від д-ра Ольжича щодо майбутньої німецької політики на теренах України, бо йому, як членові старої еміграції, були більш-менш знані напрямні політики гітлерівської Німеччини.

На пропозицію д-ра Ольжича ми ухвалили заснувати Українську Національну Раду, яка мусить зайнятися налагодженням громадсько-політичного життя на цілій Україні. Ми ще не знали докладно політики німців, але

потроху почало виявлятися, що новий окупант теж не принесе добра нашому народові.

На голову Української Національної Ради одноголосно обрано проф. Миколу Величківського. Треба зазначити, що я відмовлявся від цієї честі, зазначивши Зборам, що після багаторазових і довголітніх перебувань у советських тюрмах я почуваю себе виснаженим, а крім цього в останніх днях одержав відомості, що Рада професорів Київського політехнічного інституту обрала мене за ректора цього Інституту. Отже, я маю зайнятися педагогічно-науковою працею. Але на мої зауваження, ще перед офіційними зборами, мої колеги сказали мені, що я відомий усім, як антибольшевик і тому мушу погодитись очолити Українську Національну Раду. Це мій громадський обов'язок. Так я, мимо свого бажання і волі, став головою Української Національної Ради.

Першим секретарем Української Національної Ради був агроном із Волині — Антон Барановський, другим — інженер-геолог із Житомира Іван Дубина. Отже, Українська Національна Рада була організована з активною допомогою націоналіста, як тоді звалися мельниківці, д-ра Ольжича. Але, чи була це мельниківська організація, як дехто думав, та й тепер ще думає? Ні, Українська Національна Рада за складом своїх членів не була організацією однопартійною. До неї входили люди різних партій, за винятком комуністів. Голова Ради, проф. М. Величківський, ніколи не належав і не належить до жодної партії чи організації. Членами Української Національної Ради були і гетьманці, напр., інж. Скалибг, що пізніше був призначений Українською Національною Радою на голову Київської обласної управи*, був інж. К. Туркало, кол. член Української Центральної Ради в 1917 році. Найбільше було безпартійних і не більше як двох націоналістів-мельниківців. Бандерівці до складу Української Національної Ради не входили, бо в той час вони вже були в підпіллі. А зрештою, ми, що перебували тоді в Києві, не знали, хто такі мельниківці, а хто бандерівці. Значно пізніше ми довідалися про це, коли Українська Національна Рада і сама опинилася у підпіллі.

Переважаюча більшість членів Української Національної Ради була позапартійною, з-поміж української інтелігенції. Пізніше до складу Української Національної Ради ввійшли представники різних областей України, а також і деякі визначні люди, що прибули з еміграції: Олесь Кандиба, проф. Кость Мацієвич, ген. Омелянович-Павленко, д-р Полікарп Рерасименко та інші. Склад Ради поступово поповнювався новими членами зі звільненням німецькими військами української території від московських військ.

У звільнених від москалів містах населення негайно організувало Міські управи, які посиляли до Києва свого умандатованого представника, щоб засвідчити перед Українською Національною Радою свою підтримку у її праці та приєднатися до неї. Харківська міська управа прислала до нас

*) Позапартійні — проф. О. Оглоблін, проф. О. Корсунський, Ізидора Косач-Борисова, Олімпіяда Скорубська.

свого представника інженера-росіянина. Він заявив мені, як голові Ради, що Харківщина підтримує Українську Національну Раду, підтримують її повністю і росіяни. Подібні заяви від росіян були і з інших місцевостей. Всіх членів Української Національної Ради було 130. Були між ними і жінки.

Так в Українській Національній Раді були репрезентовані всі землі Правобережної, Лівобережної і Степової України. Були представлені (чисто випадково) і всі прошарки населення. Від Української Православної Церкви до Ради був делегований о. протоієрей Петро Касьянчук. Були в Раді й представники від Буковини, Карпатської України і Галичини, але одночасно існували окремо Національна Рада у Львові та Карпатська Народна Рада.

6. ПЕРШЕ СТАВЛЕННЯ ДО УНР НІМЕЦЬКОГО ЗВЕРХНИКА В КИЄВІ, ПРОФ. ГАНСА КОХА

Яке ж було ставлення до Української Національної Ради з боку німецької окупаційної влади? Перший раз Українська Національна Рада в особі своєї Президії (голови УНР проф. М. Величківського, двох секретарів — А. Барановського і І. Дубини і двох членів) мала розмову 5 жовтня 1941 року з головним представником німецької окупаційної влади — проф. Гансом Кохом. Головна управа німецької окупаційної влади містилася у кол. царському палаці на Печерську.

Німці вже почали поводитися по-звірячому, нищили людей, але, покищо, жидівського походження, хоч на вулицях зустрічалися забиті й нежиди. Коли наша делегація, простуючи до Головного німецького правління, проходила з Бесарабського ринку ввєрх на Кругло-Університетську вулицю, на розі цієї вулиці побачила на хіднику біля великого будинку скривавлений труп забитої жінки. Побачивши це, я сказав нашій делегації: «Бачите, що роблять німці? Чи не вернутись нам, бо з німцями немає про що говорити, коли вони творять такі речі». На це присутній з нами сл. п. Ольжич, який не входив до складу нашої делегації (бо й не був членом УНРади), але йшов з нами деякий час по дорозі, відповів: «Пане професоре, за свої злочини німці будуть у свій час важко відповідати, а ми мусимо спасати те, що можна спасти для українського народу. Отже, мусите йти своїм шляхом далі, бо цього, особливо тепер, вимагає справа українського народу».

Ми пішли далі, бо не можна було заперечувати д-рові Ольжичеві; він мав повну рацію. Д-р Ольжич — глибоко ідеальна, свята людина, великий український патріот, що віддав за національні українські справи своє дорогоцінне для нас життя. В 1944 році його по-звірячому замордували німецькі вандали.

Коли наша делегація прийшла до Головного німецького управління, то в приймальні нас зустрів якийсь чоловік в уніформі німецького Гестапо. Він заговорив до нас по-українському і назвався д-ром М. Андрусюком. Так я вперше познайомився з д-ром Миколою Андрусюком. Коли ми зайшли до кабінету головного німецького начальника, куди нас запровадив д-р М. Андрусяк, нас зустрів високий, у військовій уніформі німець. Я подав йому

деклярацію, написану німецькою мовою, і познайомив його з усіма членами нашої делегації. Коли наш перекладач (ми всі говорили по-німецьки зле) почав говорити по-німецьки, то німець зупинив його і сказав до нас чистою українською мовою: «Навіщо ви пишете і говорите німецькою мовою? Хто сюди приїхав, мусить знати українську мову». — «А хіба ж ви знаєте українську мову?» — запитав я. — «Я Ганс Кох, — відповів німець, — але з вами буду говорити окремо, сам-на-сам».

Після познайомлення із членами делегації, професор Ганс Кох запросив мене в окрему кімнату, де ми були лише вдвох, і сказав мені:

«Те, про що ми будемо тут говорити, мусить залишитися тільки між нами. Я з вами говоритиму цілком довірочно. Я Ган Кох, професор славистики. Під час українських визвольних змагань я був сотником Галицько-української армії. Отже, я дуже добре розумію українську мову».

Далі він почав мені вияснювати картину сучасної німецької політики. Насамперед заявив: «Це добре, що ви, українці, організували Українську Національну Раду, але знайте, що ми, німці, не ті, що були в 1918 році».

«Але ж, гадаю, що ви, німці, наші приятелі?» — сказав я. — Кох відповів: «Пізніше самі побачите й переконаєтеся, хто такі німці нині. Про вас я чув уже раніше. Наша розвідка мені вас повністю схарактеризувала, і тому з вами я говорю так відверто, хоч і довірочно. Ви почали добру справу, але особисто будете мати багато прикростей. Ви — жертва».

Я запитав: «Чому Німеччина віддала Карпатську Україну мадярам?». На це одержав від Коха таку відповідь: «Так, поки існуватиме Мадярщина, Карпатська Україна належатиме до неї. Нехай мадяри трохи побавляться, але по війні карта Європи матиме зовсім інший вигляд. Проте, щоб не було, а ви — Українська Національна Рада — ставте нас, німців, перед dokonаним фактом. Не питаючи нас, розбудуйте українське громадсько-політичне життя на всю широчінь. Ось, поки я ще тут, у Києві, позмінюйте російські назви вулиць на українські».

«А як ви гадаєте, — продовжував я, — чи можемо ми організувати свою власну міліцію?» — Ганс Кох відповів: «У нас, німців, є така приказка: «Хто багато питає, той нічого не робить». Я вже сказав вам, що ви мусите ставити нас, німців, перед dokonаним фактом. Поліція — це ваше майбутнє військо, а тому робіть так: приходьте до німців і заявляйте, напр., таке — «На Таращанщині ми, українці, вже маємо свою поліцію...» і т. п. До речі, візьміть до своїх рук керівництво Церквою. До мене вже приходили священики — представники московської церкви».

«А ви не приймайте їх, відсилайте до нас», — сказав я. — «Не можу так робити, — відповів Кох, — бо тут я тепер представник вищої німецької влади. І ще одне, добре що не забув: пришліть на працю до Гестапо своїх двох-трьох людей, щоб ви знали, що там робиться. Думаю, що головне я вам уже сказав і ви мене зрозуміли. Ще раз підкреслюю: ставте нас, німців, перед dokonаним фактом. Це говорю вам я, професор Ганс Кох».

На цьому ми закінчили розмову.

Після такої відвертої довірочної розмови з проф. Гансом Кохом — представником вищої німецької влади, який по духу був більш українцем, ніж

німцем, — я зрозумів, що для нас, українців, настали не ті часи, яких ми чекали. Але, як зазначував Г. Кох, ми мусимо негайно розбудувати громадсько-політичне життя і ставити німецького окупанта перед доконаним фактом.

Ця розмова була 5 жовтня 1941 року. Так говорив до нас лише один німець, але проф. Г. Кох, що помер 9 квітня 1959 року в Мюнхені, по духу був радше українець. Він народився у Галичині в родині німецького колоніста 7 липня 1894 року. Молоді свої роки провів в українській Галичині, брав участь у визвольних змаганнях у 1919 році, як сотник Української Галицької Армії. Він своєю душею зрісся з українцями, і тому так доброзичливо ставився до українців. А загально ж, ставлення німців до нас було таке, як панів до своїх рабів. Але про це буде мова далі.

7. ПОЧАТОК РОЗБУДОВИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Коли я вернувся з відвідин головного начальника німецької окупаційної влади, проф. Ганса Коха, то зібрав членів Української Національної Ради, які перебували тоді в Києві. Після обговорення сучасного політичного стану в окупованій німцями Україні, ми вирішили негайно розпочати розбудову громадсько-політичного життя. Перш за все нам треба було налагодити зв'язки з тими теренами України, що їх поступово займали німецькі війська. Присутній на зборах сл. п. Ольжич повідомив нас, що Організація Українських Націоналістів це вже робить. Зараз же за німецькими військами йдуть члени Організації Коник та інші, і вони інформують на новоокупованих німцями теренах про заснування у Києві Української Національної Ради, про необхідність організувати Міську управу і радять місцевим провідним людям послати до Києва своїх представників-делегатів, щоб одержати інструкції для їхньої дальшої праці.

І справді, після того, як німці займали якесь більше місто, до Української Національної Ради з'являлися представники-делегати, дві-три особи від Міської управи, виявляли свою повну лояльність до неї і просили вказівок до дальшої праці. З Чернігівщини просили навіть прислати їм кілька людей на керівні посади, бо большевики, відступаючи, забрали з собою майже всю українську інтелігенцію. Національна Рада делегатам давала вказівки, як вести працю на місцях, але своїх людей вислати не могла, бо й сама мала їх мало, і радила працювати своїми силами. Отже, помилковим є твердження деяких кіл, які кажуть, що після відходу з України московсько-советських військ — в Україні поставала повна анархія і все громадське життя проводилося стихійно (див. Українська Енциклопедія Українознавства). Але про це буде мова пізніше.

Таким чином Українська Національна Рада завжди мала зв'язок із своїми землями, що з-під московської окупації попадали в німецьку. Це було дуже важливе, щоб не допустити на звільнених від большевиків теренах до якогось безладдя. Як показала дійсність, на практиці — ми цього досягли. На периферіях був повний лад в українському громадсько-політичному житті за київським зразком.

Наступним етапом праці Української Національної Ради, як ми вже загадували, була організація периферії. Для цього було утворено Київську обласну раду, до якої належали землі (області): Київська, Чернігівська і Полтавська. На чолі Київської обласної ради був інж. Скалибог, людина досить енергійна і знана в українських колах (до речі, інж. Скалибог був гетьманцем). Він мав двох заступників: першим був професор Київського ветеринарного інституту і його директор О. Корсунський, а другим — адвокат із Рівного Микола Багрянівський. Багрянівського прислав президент УНР в екзилу Андрій Лівіцький до Української Національної Ради для зв'язку. Він був знаний в українських колах під Польщею, як добрий адвокат і кол. міністер юстиції при уряді УНР на еміграції.

Київська обласна управа охоплювала величезний терен, бо до її компетенції входили аж три області: Київська, Чернігівська і Полтавська. Згодом ми мали, як гадалося, організувати в кожній області власну обласну управу. Київська обласна управа мала такі головні відділи: 1) Адміністративний, що його очолював правник К. Громов, 2) Правничий, що його очолював відомий правник і вчений, співробітник УАН, проф. Василь Гришко, 3) Промисловий, очолюваний професором Київського політехнічного інституту Костем Титаренком і професором того ж інституту Володимиром Петіним, 4) Постачання, що його очолював п. Бугайців, 5) Культурний, що його очолював професор Київського університету Степан Гаєвський, 6) Фінансовий, що його очолював відомий економіст-фінансист Володимир Крашановський.

Київська обласна управа діяла дуже успішно аж до 1942 року, коли її повністю зліквідувала німецька окупаційна влада.

8. ВІДНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ПРАЦІ І АКАДЕМІЇ НАУК

Президія Української Національної Ради відновила нижчі, середні та високі школи. Вона, а властиво її культурно-освітній відділ, яким відав Олег Лащенко, скликала Надзвичайні учительські збори для обговорення освітньої справи в Києві й на периферії. Для інформації та ідейного ведення цих зборів Президія УНРади делегувала члена УНРади проф. О. Корсунського. Збори відбулися у перших днях жовтня 1941 року.

Далі, за рекомендацією УНРади, освітній відділ Міської управи призначив директорів нижчих шкіл у Києві. Директорів гімназій у Києві призначила Президія УНРади.

Відновлена була праця в Київському університеті, ректором якого призначено проф. К. Штепу, і в Київському політехнічному інституті, ректором якого призначено проф. М. Величківського. Ректори Київського університету і Політехнічного інституту одержали призначення після того, як їх обрано на ці відповідальні посади колегією професорів.

Відновлена була і Українська Академія Наук, президентом якої Президія УНРади затвердила академіка Плотнікова, а секретарем — проф. Чудінова. Українська Академія Наук відновила працю і своїх наукових інститутів.

8. ПРЕСА І СПІЛКА ПИСЬМЕННИКІВ. КООПЕРАЦІЯ

Почала виходити щоденна газета «Українське Слово», головним редактором якої Президія УНРади призначила українця з Закарпаття Івана Рогача. Крім цього, член УНРади Олена Теліга почала видавати журнал «Літаври», якого встигло вийти декілька чисел. Була потреба організувати і робітників пера, що їх ще недавно так безсоромно експлуатували більшовики. Це завдання УНРада призначила поетесі Олені Телізі, яка й організувала Спілку Українських Письменників.

Президія УНРади зайнялася і впорядкуванням кооперативного життя у споживчій кооперації, яке було цілковито зруйноване більшовиками. На одному з засідань Президії УНРади, в присутності кооператорів Перевертуна і Івана Назаркевича, розглянено і затверджено статут «Вукоопспілки» (Всеукраїнська Кооперативна Спілка). На голову цієї Спілки призначено Перевертуна, а керівним членом Правління — І. Назаркевича. «Вукоопспілка» негайно розпочала свою працю, нав'язавши стосунки з районними й обласними містами та селами всього терену України. Потім «Вукоопспілка» організувала однорічні кооперативні курси для підготовки кооператорів, і ці курси проіснували аж до кінця німецької окупації. «Вукоопспілка» встигла випустити і декілька чисел свого журналу.

10. УКРАЇНСЬКИЙ ЧЕРВОНИЙ ХРЕСТ І ОРГАНІЗАЦІЯ ЖІНОЦТВА

В наслідок хижацької політики московсько-більшовицького окупанта та довгих років його панування на Україні, наша Батьківщина була дуже пограбована і зруйнована. Особливо зазнала знищення Україна і її людність під час відступу більшовиків із теренів України перед наступом німецьких військ. Велика кількість червоноармійців кидала зброю і втікала. Вони вешталися, голодні й обдерті, по полях і вулицях міст. Отже, необхідна була допомога для цих нещасних людей. Треба було допомогти їм дістатися і додому, до своїх родин. З тою метою УНРада організувала Український Червоний Хрест, на голову якого призначено відомого київського лікаря-окуліста д-ра Ореста Левицького. А тому, що д-р О. Левицький був хворий на серце й перебував поза Києвом, у м. Богуславі, то тимчасово його мав заступати д-р Богатирчук.

Справу організації українського жіноцтва доручено членові УНРади Л. Скорубській, яка це завдання виконала досконало.

Зрозуміло, що вже на початку свого існування УНРада організувала українську поліцію в Києві, бо — як довірочно казав проф. Г. Кох — вона в майбутньому мала бути нашим військом.

11. СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР (КООПЕРАЦІЯ)

Ми врахували і те, що селянство наше наставлене вороже до колективізації сільського господарства і прагне перейти на індивідуальний спосіб господарювання. Отже, щоб полегшити в майбутньому цей перехід з колективного до індивідуального господарювання, УНРада заснувала

сільсько-господарську кооперацію — «Сільський Господар», що її очолив член УНРади інженер-агроном К. О.

Таким чином не було ні однієї ділянки з народного господарства України, яку б поминула УНРада.

12. ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ

Українська Національна Рада не обминула й церковного життя, що його доценту зруйнували большевики. Була організована Українська Церковна Рада, від якої був делегований до складу УНРади о. протоіерей Петро Касьянчук.

Ось так УНРада розбудувала громадсько-політичне життя на протязі одного місяця жовтня 1941 року, і цим дійсно поставила німецьку окупаційну владу перед доконаним фактом, як довірочно радив проф. Г. Кох голові УНРади проф. М. Величківському 5-го жовтня 1941 року. Як поставилася до цього німецька влада, я скажу пізніше, а тепер хочу сказати про прибулих емігрантів і їх співпрацю з нами.

13. ДОПОМОГА В ПРАЦІ ВІД ПРИВУЛИХ НАШИХ ЕМІГРАНТІВ

Перебуваючи під московсько-большевицькою окупацією, ми зазнали великого лиха. Опинившись під німецькою окупацією, ми не гралися ні в які партії. Ми знали, що в єднанні сила і тільки спільними силами зможемо перемогти нечувані наслідки цього большевицького лиха. Українська інтелігенція, що перебувала під московсько-большевицьким пануванням, досить критично ставилася до минулої праці Української Центральної Ради з її соціалістичними експериментами («Коли не соціалістична Україна, то не треба нам жодної», як висловився один із керівників за часів Української Центральної Ради).

Українська інтелігенція, бачучи це величезне лихо, що його натворили в Україні московські окупанти, знала, що самі ми, українці, неспроможні вигнати з України московсько-комуністичного окупанта, хоч селянська українська маса, що пережила большевицькі злочини, національно вже була цілком свідомою. Отже, ми чекали на якусь сприятливу міжнародну ситуацію, з допомогою якої нам пощастило б вирватися з диких і хижацьких лабет варварського московського комунізму. Мені пригадується ось такий випадок:

В 1938 році, 1 жовтня, я сидів у Лук'янівській тюрмі, в камері, що за царських часів була розрахована на 20 осіб, а за большевиків у ній сиділо 125 в'язнів. Тіснота страшенна, повітря майже ніякого, ми дослівно задихуємося. Час від часу хтось із заарештованих непритомніє, тоді його виносять на коридор. Коли ж приходить до свідомости, його знову вносять до камери. Всі арештовані дослівно голодують, бо большевики годують так, щоб в'язень не відразу з голоду помер. Передачі заборонені. Ось у таке оточення і в таких умовах до камери потрапив часопис (приніс його арештований, вертаючись із допиту, деś украв). З цього часопису з 1-го жовтня 1938 року ми довідалися, що німці зайняли в Чехії Судетську

область і видно, що на цьому не зупиняться. У московсько-большевицькій тюрмі ніхто не висловлює своїх думок уголос, бо знає, що в кожній камері є сексот («секретні сотрудники»). Але зі мною перебував довгий час агроном Борисов, справжній український патріот, і ми, прихилившись один до одного, сидячи на побитій цементовій підлозі, ділилися своїми думками. Коли почули з часопису, що німці зайняли Судети, почали, радіючи, вдвох міркувати, що німці підуть війною і на СРСР, і тоді наш народ зможе вирватися з цього московсько-большевицького пекла. Ми не думали про жодні партії, а там, на еміграції, мовляв, є наші люди, які прийдуть і допоможуть нам будувати своє громадсько-політичне життя. Ми категорично відкидали в своїх думках будь-який марксизм, в якій би то не було формі. Вже досить натерпілися ми від того марксового лиха. Отже, не зважаючи на наше горе в тих тюремних умовах, ми вдвох, я і Борисов, міркуючи, раділи. Св. п. Борисов потім, у 1939 році, був закатований большевиками у Вінниці. Такої думки, я певен, було на волі (це значить, не в тюрмі, бо в большевиків взагалі не існує поняття «воля») яких 90% людности. А я працював професором і в російських університетах, то переконався, що такої думки були й професори інших національностей, навіть деякі колеги професори-росіяни.

Отже, я вже зазначив, що після наступу німців на Судети, більшість наших людей в Україні чекала і сподівалася якоїсь переміни в майбутньому. При цьому свої надії на звільнення з московсько-большевицької неволі людність не пов'язувала обов'язково з німцями. Байдуже, хто б не прийшов, аби тільки допоміг нам визволитися з комуністсько-московського рабства.

З приходом в Україну німців почали прибувати і наші емігранти: наддніпрянці — д-р Ольжич, Олена Теліга з чоловіком Михайлом, д-р Лашенко Галина і її брат Олег, ген. Капустянський та інші; з Галичини — інж. Осип Бойдуник. Були і з Буковини.

Загально, треба сказати, що прибулі емігранти почали допомагати відбудовувати життя, не висуваючись наперед чи на керівні становища, бо — як слушно зазначила тоді д-р Г. Лашенко — «Ми не обізнані з умовами вашого життя і психікою ваших людей, а тому мусимо лише допомагати вам і, може, в дечому подавати й поради».

Так, в основному, мислили всі прибулі з-за кордону емігранти, але були й прикрі винятки, що про них скажу пізніше окремо.

Першим секретарем УНРади був агроном Антон Барановський. Він поїхав у справах УНРади на Волинь і там, в одному з сіл, здається біля Рівного, його забили московські партизани. Отже, місце першого секретаря зайняв другий секретар, інж. Іван Дубина, а на його місце кооптовано члена УНРади інж. О. Бойдуника. Це була незвичайно енергійна й працьовита людина, член організації націоналістів, що її очолював полк. А. Мельник. Решта членів Президії УНРади не належали до жодної організації чи партії.

До речі, щодо ОУН: коли з'явилися українські націоналісти і почали себе називати одні мельниківцями, другі — бандерівцями, то ми, місцеві люди,

ніяк цього не розуміли. Я, пригадую, запитав одного визначнішого мельниківця: «Ну, а бандерівці — теж українські патріоти?». — «Не тільки патріоти, а й добрі патріоти», — відповів він. Але ворогування між цими двома групами однієї націоналістичної організації були величезні, що для нас, підсоветських людей, було абсолютно незрозумілим. Я і нині тієї думки, що ворогування це шкідливе. Б'ються люди між собою, а головне лихе в нас, з яким треба битися — це московський більшовизм... З цього користають «товариші» комуністи. Пишу це не тому, що не визнаюся на тонкощах розламу між мельниківцями і бандерівцями. Одні й другі добрі патріоти, але, як одні, так і другі, чи не впадають у політичний блуд, загострюючи й надалі свою ворожнечу?

Як тільки німецькі війська займали якусь територію з більшим містом, зараз же у цьому місті місцеві люди організували Міську управу і висилали в Київ до УНРади умандатованих делегатів, щоб одержати відповідні вказівки. Останніми, як я вже згадував, прибули посланці з Харкова від Харківської міської управи, голова якої, за національністю росіянин (не пригадую його прізвища), заявив мені, що його навмисне прислали сказати від імени росіян, що вони також підтримують УНРаду в її громадсько-політичній діяльності. Це було в останніх днях листопада 1941 року.

Так майже всі області та райони України проявили повну національно-політичну свідомість і однодушність. В цей історичний страшний час для України всі пішли за проводом УНРади в Києві. Був, щоправда, лише один вилам з цього єдиного українського національного фронту, і саме в Харкові, про що я згадаю окремо.

Тішило нас усіх те, що вся свідомо мисляча людність узялася до праці, щоб відбудувати українське громадсько-політичне життя. Як же ж реагував звичайний обиватель? Були різні люди: одні приєдналися до праці в різних організованих УНРадою установах міст і сіл і діяли успішно. Інші нікуди не прилучились, чекаючи, мовляв, що з цього буде, а при нагоді займалися на ринку спекуляцією. Були й такі, що, забравшись десь далеко від Києва, напр., у Бровари, тихесенько сиділи в хаті, жилилися тим, що жінки діставали в обмін у селі, тремтіли за свою заячу шкіру й не подавали про себе жодних вісток, озвавшись аж на еміграції. Про них буде мова окремо.

Члени — організатори УНРади, як і Президія Ради, не гралися в уряд, бо — особливо після вияснення мені, як голові УНРади, проф. Кохом ситуації, яка мала запанувати в Україні з приходом німців — для нас, зокрема для мене, було ясно, що німці не принесуть добра Україні. Отже, треба спасати те, що можна спасти від другого, після москалів, озвірілого окупанта. В тих умовах, що утворилися з приходом німців в Україну, після того, як владу перебрала від війська цивільна адміністрація, не треба було й бути політиком, а лише чесним патріотом, щоб спасати, що можна було спасати.

(Далі буде)

Інж. Л. БИКОВСЬКИЙ

НА ПІВНІЧНОМУ ФРОНТІ

(Спогади з 1915-16 років)

Впродовж літа 1915 року я працював у Петрограді в надзірному міському уряді, на будові палацового мосту через ріку Неву. Не зважаючи на те, що я був одинаком у родині й слухачем вищих шкіл, мені загрожувала мобілізація.

Війна з німцями затягувалась, ставала все більш виснажлива. Тому з половини 1915 р. російський уряд почав притягати до помочі своїй армії ряд громадських і урядових установ. Міністерству внутрішніх справ доручено допомагати саперно-інженерним військам у їх праці в запіллі фронту.

Восени 1915 р. північний відтинок російсько-німецького фронту простягався від Балтицького моря у глиб суходолу по річках Аа Ліфляндська і Аа Курляндська, себто — майже вздовж кордонів теперішньої Естонії і Латвії. Але командування російських армій передбачало можливий черговий відступ з цього відтинку фронту на схід, біля 100 верст у глиб країни. Тому сапери зєздаlegідь підготовлювали в згаданому запіллі нову оборонну лінію укріплень. Міністерству внутрішніх справ було доручено прокласти або поліпшити мережу шляхів від фронту до нових позицій, по яких, у випадку потреби, російське військо могло б відступати.

Для виконання цього завдання Міністерство почало організувати т. зв. «воєнно-дорожні відділи», або бригади, в складі інженерів, техніків і десятників. Робітників і потрібні будівельно-дорожні матеріали вони мали роздобути на місцях праці. «Добровільний запис» фахівців на ці становища відбувався на правах «воєннoзобов'язаних».

Довідавшись про це, щоб рятувати себе від мобілізації, я зголосився і став прийнятий до відділу інж. Саніна в характері десятника.

Пізньої осені 1915 р., після полагодження різних формальностей, підписання контрактів, встановлення платень, обмундирування і т. п., нас відправили залізницею з Петрограду до Пскова.

Відділ, до якого мене приділили, мав за завдання поліпшити шлях, що ішов від Пскова до фронту, повз міста Печори, Верро і Валк. Від Пскова до Печор цей шлях проходив псковськими теренами, а далі, аж до фронту — естонськими і лотиськими.

Моя група мала біля 20 осіб, складалася вона з кількох техніків, студентів старших семестрів вищих технічних шкіл, і з десятників, що мали працювати під їх наглядом. Майже половина десятників складалася також із студентів, але молодших семестрів, і їх вперше чекала така робота. До них належав і автор цих рядків. Решта десятників складалася із звичайних, але досвідчених людей, що подібну роботу виконували вже

впродовж років. Нагляд над працею узяв на себе, тимчасово, до весни, інж. Санін, що завідував вербунковим відділом в Міністерстві внутрішніх справ.

В Пскові ми чекали кілька днів на дальші розпорядження і призначення. Вільний час я використав для себе: оглядав це стародавнє 70-тисячне місто з його церквами, будинками і стилевою палатою купця Поганкіна, в якій тепер приміщувався музей.

Згаданий шлях, що пробігав у певній відстані рівнобіжно до залізничної лінії Псков-Валк, вже існував для місцевих потреб. На деяких відтинках він надавався для нових завдань, але частина його потребувала вдосконалення. Майже всі мости треба було перебудовувати або зміцнювати для перевозу вантажів, зокрема гармат, і масового проходу війська. У висліді попереднього обслідування були визначені ті місця або відтинки, що вимагали репарацій. На ті відтинки призначалися десятники для виконання відповідних робіт. Коли роботи закінчувалися, або з інших причин, десятників переводили на нові місця. Наприклад, впродовж 1915-16 рр. мені довелося побувати в кількох місцях. Відповідно до роду й розмірів праці була визначувана і кількість щоденних робітників та фірманок, що їх наймали десятники в найближчій околиці. Групи десятників були підпорядковані технікам, яким складали звіти, а техніки мали безпосередній зв'язок з керівником робіт усього шляху.

Я належав до першої групи й підлягав технікові в Пскові. Наступний технік мав осідок у м. Верро, потім в м. Валк, і так аж до фронту. На останньому відтинку шляху мені не довелося побувати. Техніки й десятники, призначені на дальші відтинки шляху, від'їхали залізницею. Наша група, ближча до Пскова, роз'їхалась кінями на призначені місця праці. Троєх із нас — автор цих споминів, студент Інституту шляхів і середнього віку десятник-практик, — були призначені до праці на відтинку від м. Печор у напрямі на м. Верро. Ми поїхали кінями насамперед до згаданих Печор. Їхали широчезним шляхом, що тягнувся низиною побережжя Псковського озера. Від цього великого битого шляху і від безлюдної околиці віяло давниною. В певному місці візник вказав нам пужалном на руїни мурів твердині, що височили в полі оподаль шляху. Це був Ізборськ, колишній осідок Трувара, першого місцевого князя з варягів, що зайняли цей слов'яно-фінський край в IX-му столітті. Це викликало в мене відчуття прадавньої доби, дух якої заховався в цих околицях до наших часів.

Місто Печори, в якому ми зупинилися на кілька днів, чекаючи на дальші розпорядження, зміцнило це відчуття прадавніх часів. Місто засноване, правдоподібно, у XI-XII стол., а з XIV стол. спільно переживало долю псковської історичної доби. Біля міста був монастир. Я з колегою-студентом замешкав у монастирській гостиниці, а спритний десятник знайшов кімнату з утриманням у самотній, ще нестарій вдови з дорослою дочкою, що була власницею крамниці.

Тогочасні Печори — нецікаве мале торговельне містечко. Натомість стародавній православний монастир у Печорах — колишня твердиня, під

захистом якої розбудувалося містечко, притягнув мою увагу. Він був обведений високим камінним муром із бійницями. Все це збереглося в доброму стані й робило сильне враження. Крізь велику браму входилося на просторі підвір'я. В межах мурів було кілька церков, мешкання для ченців (тоді їх було лише десять), господарські будинки і покої архимандрита. Терен монастиря пересікав потік, що протікав у яр крізь залізні ґрати в мурах.

Ми докладно оглянули монастир, розмовляли з ченцями, а потім нас запросив до себе архимандрит. Це був єпископ середнього віку, якого духовна влада заслала за якусь провину на покуту в цей далекий заштатний монастир. Він нудився і радий був поговорити зі студентами з Петрограду. Виявився інтелігентною людиною, випитував про «столичні новини» тощо. Ми провели з ним пару годин в жвавій і цікавій балачці на різні духовні та світські теми.

З Печор ми від'їхали на місце призначення. Відтинок дороги студента Інституту шляхів і мій сусідували. Ми оселилися разом на межі наших відтинків і звідтіля доїздили кінсьми до праці. Спільне мешкання мало ще й ту вигоду, що ми взаємно радилися й обговорювали справи, пов'язані з працею, бо підручники й порадики, що їх ми привезли з собою, в багатьох випадках не вистачали.

Напочатку мої завдання були обмежені зміцненням одного мосту на річці, що перетинала шлях, при якому стояв чинний млин. Для тієї роботи я найняв 10 робітників з одним старшим. Під час праці відразу виявилася моя життєва недосвідченість і практична непідготованість. Старший робітник, побачивши це, почав ошукувати мене й робити різні зловживання, тому праця поступала повільно.

Але не проминув і тиждень, як мене перевели на інший відтинок, ближче до естонського кордону. Десятник цього відтинку, молодий чоловік польського походження, посварився з техніком і покинув працю, від'їхавши до Петрограду. Я заступив його тимчасово, до приїзду нового десятника. На цьому місці пробув біля тижня.

Це був відтинок із псковсько-російським населенням. Мій попередник займав ліву, т. зв. «білу» світлицю у якогось багатшого селянина. В тій же світлиці заквартирував і я. В нестарій ще хаті дерев'яного зрубу, вкритій гонтою, жила старша селянка-вдова із заміжною донькою, чоловік якої був у війську. Крім них були ще й діти-хлопчаки. Я жив з ними у згоді, намагаючись заізнатися із життям місцевого населення. З цією метою ходив з місцевими хлопцями вночі пасти коні. До нашого багаття сходилися хлопці й дівчата з сусідніх пасовиськ. Оповідали про свої турботи, різні казки тощо. Мене дивувало, що вони поводитися чемно й морально. Видно, що розкладовий вплив фронту ще не досяг був цих околиць. Селяни дивувалися, що я самотній і оповідали, що попередній «офіцер» привозив собі «баршню» з міста.

Тим часом, користаючи з вільного часу, я поїхав залізницею відвідати знайомого ще з Петрограду техника, старшого студента, який урядовав на

лінії в повітовому місті Верро, що мало біля 8,000 мешканців. Я з'ясував йому мій переходовий стан і просив перевести мене у його групу, на естонську сторону. Він був жичливою і товариською вдачі, цікавився більше горілкою і гімназистками з Верровської гімназії, аніж роботами на відтинках дорученої йому дороги. Завдяки його заходам мене невдовзі перевели у його групу.

В другій половині листопада мені призначено відтинок праці на захід від Печор, але ближче до м. Верро, вже серед естонського населення, в межах теперішньої Естонії. На недалекому хуторі, що належав заможному естонському селянинові, я найняв кімнату з утриманням. Працюючи продовж кількох тижнів на цьому відтинку, я мав нагоду заізнатися з естонцями і їх життям. Це були люди невсипущої праці! З четвертої години вранці, ще перед сходом сонця, вони були вже на ногах. Їх робочий день тривав до 11 години ввечері.

Невисокі на зріст, але кремезної будови, переважно ясноволосі і блакитнооки, загартовані важким життям, естонці вперто і вміло боролися за своє існування в умовах північно-приморського підсоння. Історія їхнього пасивного спротиву і активної боротьби з німцями-наїзниками впродовж кількох століть, не щадила їм різних прикростей. Згодом, після скасування панщини в ХІХ стол., вони стали «вільними», але без землі. З того часу їхнє життя було, переважно, боротьбою за землю, яку вони, крок за кроком, відкуповували від німецьких баронів своїм потом і працею. І з цих змагань естонці вийшли переможцями.

На відміну від німецьких т. зв. «чорних баронів», що носили одяг з чорного імпортованого сукна, естонців стали звати «сірими баронами», бо вони носили одяг із сірого, домашнього виробу сукна. Та мали вони труднощі не тільки в ділянці матеріальній, а й у духовій. Естонці, під впливом культури своїх колишніх панів-німців, були майже всі протестантами. Коли в Естонії запанувала московська влада, вони опинилися під агресивним впливом московського православ'я. Частина естонців, біля 100,000 душ, спокусилася на різні обіцянки і перейшла на православну віру. Їм дали за це по одному срібному рублеві з відбитим на ньому царським портретом, і відправили з «квитком». Так і закінчилася «православна афера» серед естонців.

Естонія — країна, переважно, моренового характеру, вона вся засипана післяльодовиковим камінням, вкрита лісами, болотами та торфовищами. Має вогке підсоння із значними опадами влітку і взимі. Своєю впертою працею, різними меліораціями, угноюваннями — естонці змінили цей непридатний край на плідородну й засівну «житницю».

Наприклад, мій господар мав кількадесят «пур»*, що складалися з лісу, пасовиська, ставка і ріллі. Він мав тартак, худобу (мале молочне господарство), вівці, безроги та різну птицю. Крім цього, провадив рибне госпо-

*) Пура — мірка зерна, біля одного бушля. Площа землі, що засівалась одною пурою зерна також звалась пуною.

дарство. Сіяв ячмінь, овес, жито, льон, кормові трави, вирощував картоплю і всіляку городину. Частина його худоби паслася на пасовиську, з якого він мав і сіно, а частина, молочна, стояла в корівнику. Біля гарного дерев'яного дому під бляхою, з електричним освітленням, що мав кілька кімнат, великої пекарні та інших господарських будинків, був сад. Мав сільсько-господарські машини і пару тяжких коней. У тартаку стояли дошки, бруси і стовпи, як для власного вжитку, так і на продаж. Молочні вироби служили для домашнього вжитку, а їх надвишку продавали. З шерsti овець самі виробляли сіре сукно, з льону ткали полотно. Фруктів було доскоchu, особливо яблук пізніх сортів. Вони вилежувались до Різдва на полицях під стелею і своїм запахом виповнювали весь дім.

Я їв те саме, що й мої господарі: рано, вполудень і увечері ту саму їжу — у різному вигляді вуджену свинину, що плавала в товщі, з картоплею та іншими додатками. До того пили ячмінну каву з молоком і їли хатне печиво, або хліб з маслом; хліб пекли самі. Масна, гаряча їжа відповідала їхній тяжкій, виснажуючій праці та холоднуватому підсонню.

Це було майже самовистачальне господарство з деякою надвишкою на збут. Інші селяни мали більші або менші розмірами подібні господарства, що існували на тій самій zasadі: праця, самовистачальність і незалежність. Тому цілком слушно їх називали «сірими баронами». Між ними були не тільки прості селяни-практики, а й освічені люди, що покінчили сільсько-господарські школи і вернулися на свої господарства. Один із моїх робітників, що возив дерево з лісу, як виявилось із розмови з ним, скінчив Паризьку Сорбонну і вернувся додому працювати на господарстві.

Спокійні, чесні, працювиті й уперті естонці — одночасно й музикальні. Голосу не мають, але, пересічно, що другий естонець грав на різних музичних інструментах, особливо на скрипці.

Я заприязнився з місцевими вчителями-естонцями. Вони оповідали мені про їхнє суспільне життя і визвольну боротьбу з німцями, власниками маєтків і бюрократією. Естонські жінки відзначалися самостійністю і незалежністю. В моральному відношенні були більш вільнодумні, ніж слов'янки. Старші естонці, а також багато середнього віку з-поміж селян, московської мови не знали і доводилось порозуміватися з ними з допомогою перекладача.

Моє кількатижнєве перебування на хуторі в естонському середовищі було для мене справжньою життєвою школою, з якої я виніс прихильність до естонського народу. Коли пізніше, вже працюючи на іншому відтинку шляху, я перебував у німецькій оточенні, неприхильно наставленім до естонців, це не захитало моєї пошани до трудолюбного естонського народу, з подібними до наших визвольними прагненнями.

На цьому відтинку шляху в Естонії застала мене зима з її морозами та глибокими снігами. Робота вздовж дороги припинилася. Технік із Верро доручив мені проїхатись вздовж лінії і перевірити стан робіт у межах його району, себто — від мого відтинка до Верро і за ним, на захід, до мастку Фіренгоф. Цей об'їзд (60-70 верст) я виконав у половині грудня за один день. Їхав однокінними санками з візником, тричі міняючи в дорозі коні. Був сильний мороз і сніг метр завглибшки.

Зібравши відомості від десятників на місцях про невтішний стан робіт на шляху, пізно ввечері я добився до маєтку Фіренгоф. Перемерзлий, я зараз же після вечері заснув «камінним» сном у притульному ліжку вчительки дітей управителя маєтку, яка, на моє щастя, в той час була відсутня, бо від'їхала на кілька днів до родичів.

Вернувшись до Верро із звітом з обслідувальної подорожі, я отримав призначення на інший відтинок шляху, на захід від згаданого маєтку Фіренгоф. В цьому маєтку я оселився і перебув цілу зиму до травня 1916 року.

Маєток Фіренгоф знаходився біля 20 верст на захід від м. Верро, по дорозі на м. Валк, що мало біля 12 тисяч мешканців і було значним залізнодорожним вузлом. Маєток належав якомусь німцеві-баронові, російському дипломатові, що в той час перебував десь на Далекому Сході. Його палац стояв у садку порожнім і замкненим, але готовим для кожночасного замешкання. Власника маєтку заступав управитель Йогансон, теж німецького походження. Був одружений з німкою і мав троє дітей.

Цей маєток, як і інші подібні маєтки в цій околиці, мав кількасот «пур». Це було зерново-молочне господарство більших розмірів. Крім лісу, пасовиськ, сіножатей та ріллі, було кількадесят корів і провадилося зразкове молочне господарство. Були тут і вівці, свині та різна птиця, але переважно для власних потреб. Управитель маєтку мав коні для праці та роз'їздів. Був ще тартак, криниця з помпою і маленька електрівня. Вся садиба — повітки, особливо корівник і житлові будинки — освітлювалась електрикою.

При в'їзді до садиби був сад, а зараз же при доріжці — дерев'яний дім управителя. В глибині великого подвір'я стояли різні сільсько-господарські будинки. Вся обслуга складалася з кільканадцяти естонців-робітників, що працювали в полі, і дівчат, що працювали в садибі, доглядаючи корів. Дві наймички-естонки працювали в домі управителя.

Просторий дім, у якому жив управитель, складався з кількох кімнат: вітальні, їдальні, спальні, кухні й кімнати на піддашшю, в якій жила учителька дітей Йогансена. Крім цього, внизу була ще кімната для приїжджих і канцелярія управителя, з окремим входом із саду.

В кімнаті для приїжджих було два ліжка. В ній примістили й мене, дозволяючи користуватися вітальною і їдальною. Йогансони були інтелігентними людьми, знали, крім німецької і естонської, і московську мову, що також полегшило мені співжиття з цією родиною. Як тільки я приїхав до них, вони відразу довідалися про те, що я українець, студент вищої школи, і зорієнтувалися, які мої політично-національні переконання. Вони були вдоволені, що на квартиру до них призначено мене, а не якогось іншого, простого десятника, і трактували мене як «свого».

Перебуваючи у Йогансонів, крім особистого прихильного ставлення до мене, як до людини, що заслуговує на «довір'я», я мав ще від них і деяку поміч у виконванні моїх службових обов'язків, а саме — допомагали мені перекладачами, кіньми для роз'їздів, у найманні робітників, підвод тощо. При тому ж п. Йогансон не занедбував і своїх інтересів. Він уміло лаявірував

між німецьким патріотизмом і російськими вимогами воєнного часу. Робітників наймав для мене не безпосередньо, а від фільварку, так само й коні для службових роз'їздів, фірманки тощо. За все це платилося фільваркові.

Маючи платне помешкання з утриманням, я харчувався разом із родиною Йогансонів. Харчі були нормальні, з перевагою молочних страв і картоплі. Йогансони оповідали мені про місцеві суспільні взаємовідносини, наслідуючи їх із свого погляду. Підносили культуртрегерські заходи і заслуги німців у цьому «варварському краю» і ганьбили естонців, яких ненавиділи і трактували як працюючу худобу.

У зв'язку з цим трапився й мені прикрий випадок. Один з учителів-естонців, з яким я був познайомився під час праці на попередньому відтинку дороги, довідавшись про моє перебування у Фіренгофі, прийшов відвідати мене. Але добродійка Йогансен не впустила його до хати тому, що він був естонцем. На мій протест заявила мені, що вона тут господиня і не бажає у своїй хаті гостити естонця. Щоб не загострювати відносин, я зустрівся з цим учителем поза домом управителя.

Одна з наймичок Йогансонів, дівчина літ 15-ти, походила з бідної естонської родини і була дуже неохайна. Мала розкішні довгі коси, але в них було повно вошей. Отже, була ходячим розсадником цих «милих звіряток» — розсівала їх довкруги. Пані Йогансен знаходила їх і це було ще одною причиною для ганьблення естонців взагалі.

Управитель показував мені маєток і пояснював методи місцевого господарювання. Більшість орних земель він давав в оренду естонським селянам за певну частину врожаю і під умовою, що вони будуть господарювати під його доглядом. Одночасно поширював площу орної землі, осушуючи підмоклі ґрунти і торфовища.

Під час оглядин маєтку ми опинилися, у якійсь справі, біля хати одного з фільваркових робітників (батраків). Він сидів, полуднуючи, під старою дерев'яною, напівзапалою у землю хатою. Був старшого віку, худий, виглядав дуже мізерно. Його руки заскорузлі, з ревматичними гулями на суглобах довгих пальців. У дверях стояла, нужденно вдягнута, його дружина із знищеним тяжкою працею обличчям і такими ж руками... Я був вдячний Йогансеніві за його показ господарства і пояснення, але з людського погляду мені ставало моторошно від того, що побачив. Я наочно зрозумів причини ненависти естонців до німців.

А ця ненависть датується ще з давніх фєвдальних часів. Рештки колишньої, просто невігланної залежності естонців, дотримались майже до початків ХХ століття. До таких залишків, що глибоко вкоренилися у побуті і в німецько-естонських взаємовідносинах, належало, наприклад, і панівне ставлення німців до естонців. Сюди належить і відгук колишнього «права першої ночі». Ще в той час селяни просили в місцевого барона дозволу на одруження, а молода, замість себе, символічно приносила баронові якийсь подарунок. Навіть «нова» російська влада, в особі місцевого поліційного урядника, полагоджуючи службові справи на фільварку, ставала «на

струнко» перед управителем мастки, який репрезентував власника, колись фєвдального барона, а тоді знатного камергєра «царської величності»...

На другий день Різдва (1915 р.) Йогансон запропонував мені поїхати з ним до місцевого лісничого. На моє зауваження, що я для них є лише «російським військовим урядовцем», отже можу бути небажаним гостем, Йогансен запевнив, що лісничий знає про мене і все буде гаразд.

Лісничівка знаходилася у лісі, на віддалі біля 8 верст від Фіренгофу. Дерев'яний стилєво-типовий дім, серед снігу і смерек, вже зовні робив гарне враження. Нас прийняли радісно й запросили до столу. Всі розмовляли німецькою мовою, лише лісничий, балакаючи зі мною, іноді вставляв якесь російське слово.

По вечері лісничий повів нас до канцелярії і хвалився своїми мисливськими рушницями та різними новітніми лісовими приладами. Потім деякі засіли до преферанса, а я з іншими, і з дітьми, забавлявся розмовою, наскільки дозволяло на це моє слабе знання німецької мови. Одночасно я розглядався довкола себе. Вітальня була простора, з великими вікнами, і займала середню частину дому від стіни до стіни. Була заповнена хатніми рослинами і квітами у вазонах. Стіни прикрашені випханими звірятами і птахами, а живі птахи скакали і співали в клітках між рослинами. Все оточення справляло привабливе й притульне враження. За вікном — сніг і мороз.

Тим часом служниця-єстонка повідомила лісничого, що приїхав десятник, мій товариш по праці на сусідньому, в західньому напрямі, відтинку. Він був із вищезгаданих десятників-практиків, квартирував у придорожньому естонському господарстві. Його відтинок шляху проходив повз ліс, з якого він брав дерево на містки, тому він час від часу відвідував лісничого.

Я схопився, щоб вийти назустріч товаришеві, але лісничий зупинив мене, прохаючи не виходити, бо він сам поладить справу. Він пішов до канцелярії і прийняв того десятника настоячки. Служниця принесла їм на таці наповнені чарки і кілька «бутербродів». Лісничий угостив десятника, не запрошуючи до світлиці, і швидко вернувся. Розповів нам, що той десятник є «утяжливою» людиною, бо порозумівся з естонцями і дописує їм зайві дні праці. Він, мовляв, і дерево з лісу, з намови естонців, намагався брати не з визначених на зруб ділянок, а там, де йому заманеться. За малий хабар цю справу поладжено, але таких людей, та ще й простого походження, не приймається по-товариськи, а тільки службово, в канцелярії.

Вертаючись «додому», я подякував Йогансенові за «різдвяний подарунок» у вигляді відвідин лісничівки, яка дещо нагадувала мені ті лісничівки в Україні, де я провів свої дитячі та юнацькі роки.

(Закінчення буде)

Василь ШВЕЦЬ

СВЯТОСЛАВ
(Історична балада)

КРОВ

Вертатися до Києва пора.
Куриться шлях при березі Дніпра.
Ти не знайшов ні дружби, ні добра
за сивим пасмом гір — у візантійця.
Знайти і в печеніга не надійся.

Несуть твої дружинники-бійці
із Візантії рани та рубці,
і слабне повід у твоїй руці,
в очах задума, в душі не свято,
бо розгубив ти воїнства багато.

Дніпро гримить — з порога на поріг.
В ярузі причаївся печеніг.
Це він тебе, мій княже, підстеріг.
Від того й тирса пробриніла слізно.
Ти голову підняв, невже запізно?

Орда копитами колише діл,
шлях перетнула полисками стріл
і шлях, і нас оточує здовкіл.
Спіткнувся кінь, і лопнуло копито...
Ах, княже мій, невже тебе забито?

Я тільки руку до грудей притис,
але не встиг перехопити спис,
і ти схитнувся, на сідлі повис.
Махнув мечем, буланого пришпорив
і зник у переливах косогорів.

Упав з коня під лебединий спів
У найглухшій затиш дубів,
щоб ворог твій не бачив, не радів,
що й серце князя для списа доступне,
що кінь під ним ніколи вже не тупне.

В трагічній пісні бою печеніг
на перехресті чотирьох доріг
кільцем стискає воїнів твоїх.
Червоне сонце обростає шерстю
і котиться по тому перехрестю.

І славу й меч ти передай комусь.
Не ти помер — в очах померла Русь.
Я в ній з твоєї крові заплоджусь,
бо маю стати плоттю і душею
за десятисторічною межею . . .

При сході сонця не було яси.
Блищали в краплях крові та роси
мечі, шоломи, стріли і списи.
І хтось побожно їх зібрав докупі
і вороння прогнав, що крило трупи.

Гримлять пороги. І куриться пил.
А кров цвіте. І в головах могил —
те саме сонце, той же небосхил.
І в далечі — від обрію по плаву
колише тирса посивілу славу.

(«Вітчизна», ч. 11, 1964)

Ганна ЧЕРІНЬ

НОВИЙ РІК

Життя — піраміда традицій,
І рушити їх не годиться.

Відживши відміряний вік,
Раховані дні календарні,
Старий, запорошений Рік
У мандри збирається марні.

Його нам малює уява
Старим бородатим дідом...
Новий Рік, дитя кучеряве,
За ним вже стрибає слідом:
— Дідусю, хвилинку одну!
Ось-ось я тебе дожену!

Дід зв'язує торби турбот,
А радість і нести не треба:
Злетіла до синіх висот
І птахом співає з неба.
— Чекай! Позбираю ще смуток,
Захмарених дум здобуток...
Тоді вже тебе я, внучку,
Введу на поріг за ручку!

І враз вибігає на обрій
Новий сонцесяйний Рік
І кличе: — Дідусю, недобрый,
Куди ж ти від мене втік?!

Левко РОМЕН

В Е В Р И К
(Із циклу »Канадійські мотиви«)

На дах з гіллячки вєврик* — скік! —
І на даху спочить присів граційно,
Хвоста задерши, та в наш бік
Мигцєм він зиркнув неспокійно...

Чому?.. Аж он, на травнику,
Мов динозавр-могута проти нього,
Кіт простягнувся в холодку...
Ага! — це вгледів звіра злого...

О, нюх ще має звірині!
На дуба — знов до рідної стихії...
Отож: у змиленій надії
Не зрадь — не зрадить і вона!

22. VI. 1962.

*) Wewiórka, белка.

Лариса МУРОВИЧ

ДУБ І КАЛИНА

В час весни, в погідну днину,
Закохався Дуб в Калину,
І згинався дерев титан,
Щоб обнять її за стан.

Та й Калина, ця квітчаста,
Витягала руки зчаства,
Бо хороший, рідний Дуб,
Їй також був дуже люб.

Співчували побіч люди:
»Ах, ніщо з того не буде,
Він — кремезний, а вона —
Дрібна, й ніжна, як весна«.

Леле, леле, там на лихо
Ще й примчавсь нечаяно вихор,
Дубові звелів: »Залиш«!
І рвонув гілля узвиш.

Ой, схилилася Калина,
Мов без долі сиротина,
Та їй вірний Дуб прорік:
»Будем жить упарі ввік!

Хоч не можна над землею,
Пригорну тебе під нею«;
І коріння він свої
З корінцями сплів її!

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«

Чарльз СНОВ

СМЕРТЬ ПІД ВІТРИЛАМИ

(Роман)

(Продовження, 6)

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

БЕРРЕЛЛ У РОЛІ ВОДОЛАЗА

Після нічної пригоди на річці, ми з Фінбовом встали з ліжка досить пізно, а до їдальні увійшли, коли годинник вибив уже десяту (Фінбов саме вернувся з ранкової прогулянки). Ми сподівалися, що в цей час уже застанемо всіх за столом, що нас зустрінуть докірливими поглядами, але крім місіс Тафтс і Уільяма, що після сніданку палив сигарету, читаючи довгого листа, в їдальні нікого не було. Відколи я познайомився з місіс Тафтс, минуло три дні, і за цей час вона бувала то обуреною, то вкрай обуреною, але тепер я побачив, що всі її попередні погані настрої були майже ангельськими в порівнянні з сьогоднішнім.

— Ось вам плоди гріха! — просичала вона.

— Ах так... — сказав Фінбов. — А хто ж згрішив цього разу?

— Ви можете кепкувати собі, пане Фінбове, але ви чудово розумієте, кого саме я маю на увазі. — Вона кинула на мене нищівний погляд. — Якби ота руда лисиця зі своїм патлатим молодим негідником не грішила минулої ночі, то не спізнилися б на сніданок. Нам із сержантом Берреллом довелося ганятися за ними, а інших мусіли залишити самих у будинку. Хто зна, що вони тут без нас робили? Та за моїх часів, коли дівчина лишалася сам-на-сам з чоловіком — про неї думали найгірші речі.

Фінбов сів і неухважно кинув:

— Боюсь, місіс Тафтс, що ви переоцінюєте свої можливості.

Місіс Тафтс уже набрала в легені повітря, готуючись до чергового вибуху, але Фінбов випередив її, одрізавши коротко:

— Ну, досить!

— Ні, не досить, я скажу те, що хочу...

— Не скажете, — сухо ще раз обірвав її мову Фінбов. — Сьогодні ви нам нічого більше не скажете. Я не дозволю вам ображати міс Джілмур.

Місіс Тафтс вчепилася пальцями в дерев'яні бильця свого крісла, мобілізуючи всю свою енергію до нової атаки, але Фінбов

примусив її замовкнути, ще раз кинувши: »Ну, досить«, і почав читати листа, якого щойно одержав.

Нарешті він мугикнув: »Он як!« — і подав листа мені. На ньому було позначено: »Скотленд-ярд«, а зміст його був такий:

»Дорогий Фінбове!

Після того, як ти був у нас у вівторок, я відразу після телеграму нашому агентові в Ніцці, який перебуває там у зв'язку з зовсім іншою справою. Я попросив його зібрати інформації про перебування Мілза в Ніцці. Минулої ночі він прислав мені таку телеграму: Мілз добре відомий у місцевих аристократичних колах. Постійний відвідувач Ніцци на протязі останніх десяти років, часто приїздив сюди в товаристві різних жінок. Думка тут про нього така: щедрий, але непостійний у ставленні до жінок. Упродовж двох місяців жив тут з рудоволосою дівчиною, що відповідає описові міс Джілмур. Несподівано кинув її. Вона залишилася у Ніцці, чекаючи на його повернення. Але він не вернувся. Вона влізла в борги і нарешті виїхала з Ніцци.

Міс Джілмур взагалі зацікавила мене. Можливо, я займуся всією цією справою особисто, якщо місцева поліція затягне розслідування.

Тепер щодо духівниці: нічого незвичайного в ній нема. Багатство дядька Мілза — до дев'яноста тисяч фунтів стерлінгів, і Роджер Мілз мав успадкувати всю цю суму, за винятком п'яти тисяч. У випадку смерті Роджера Мілза всі гроші має одержати міс Евіс Лорінг. Одночасно ми з'ясували і фінансове становище міс Лорінг. Виглядає, що в неї, приблизно, 250 фунтів стерлінгів на рік, але, не зважаючи на це, вона користується послугами найкращих магазинів і обертається у колах людей, річний прибуток яких удесятеро більший, ніж у неї. Ось тобі й загадка — спробуй, знайти відповідь на неї.

Оце й усе, що я можу тобі написати. Як ти використаєш цю інформацію? Чи так, як колись — розв'язуючи проблему для власної втіхи? А може, мені не слід було б ставити тобі таких запитань? В кожному разі, якщо твій інтерес до цієї запутаної справи чисто розваговий, я хотів би почути, якої ти думки про неї — в тому випадку, звичайно, якщо я вирішу приїхати до вас. Я певен, що ти міг би заощадити мені двотижневу тяжку працю.

Твій Герберт«.

Я знав, що Герберт — це приятель Фінбова, інспектор поліції Аллен. Але мене здивував позбавлений будь-яких формальностей дружній тон листа. Пізніше я довідався, що Фінбов з Алленом дружили вже багато років і навіть співпрацювали в розслідуванні кількох злочинів, коли успіх справи залежав від інтуїції Фінбова.

Мушу визнати, проте, що стосунки між Фінбовом і Алленом справили на мене незрівняно менше враження, ніж самі вістки в листі. Отже, минулої ночі в Гіклінгу Тоня сказала Філіппові неправду! Історія її взаємин із Роджером виглядала зовсім інакше, ніж вона розповідала! Але лист містив у собі й тривожну інформацію про Евіс. Я намагався переконати себе, що ця інформація, власне, нічого не важить, що, навпаки, лист змальовує у дуже поганому світлі Тоню, спрямовуючи на неї всі підозріння... І все ж, страх не покидав мене — я боявся, що я надто упереджений і тому не можу бути в цій справі безстороннім суддею.

Я повернув листа Фінбову. Він спокійно доїдав яєчно — немов щойно одержав не повідомлення із Скотленд-ярду, а найсвіжіші плітки про парафіяльні справи від своєї тітки, старої діви. Тим часом цей лист мав або підтвердити його теорію, або ж довести її безпідставність. Проте я настільки вірив у здібності Фінбова, що був певен: нічого несподіваного для нього в листі не було. Він тільки ще раз переконався у слушності своїх здогадів, і тепер уже точно знає всю правду.

Я майже ненавидів його за те, що він саме тепер жував свинину, а мені двох його слів вистачило б для того, щоб звільнитися від болісних переживань. Йому досить було б сказати лише: »Не Евіс«.

Замість цього він, хитро посміхнувшись, глянув на Тоню, яка щойно увійшла до їдальні, й запитав:

— Болотяне повітря наганяє сон, правда ж?

У відповідь вона також посміхнулася, трошки криво, і сказала:

— Так, дядечку Фінбове.

— Шкода, що я не міг почути вчора ввечері вашої розмови з сержантом Берреллом, — зауважив Фінбов задумливо. — Я певен, що це збагатило б мої знання у галузі образливих епітетів.

Місіс Тафтс фиркнула й демонстративно залишила кімнату. Тоня весело розсміялася:

— Бідолаха, мало не врізав дуба, як побачив, що я поцілувала Філіппа в шию.

В цю мить увійшла Евіс і, почувши останні слова Тоні, стиха сказала:

— Я його розумію.

Тоня блиснула очима. Неприязнь між ними ставала з кожним днем очевиднішою.

— Ти що хотіла цим сказати? — спитала Тоня. — Ти, здається, волієш кохатися тишком-нишком?

Евіс надпила трохи чаю і спокійно відповіла:

— Ти вгадала. Для сторонньої людини пестощі закоханих мусять бути огидним видовищем. Дивлячись на них збоку, можеш дійти до висновку, що кохання — це найбезгрудіша річ на світі.

— Отже, ти думаєш, що я не повинна цілувати Філіппа, коли поблизу нас хтось є?

— Треба сказати, що дивитися, як ти його занапащуєш, досить таки бридко, — кинула Евіс.

Обидві — Тоня і Евіс — сердилися тепер не на жарт. В очах Евіс світилася холодна зневага, але спокій її, на мою думку, був удаваний. Тонині очі горіли, а червоні уста злобно кривилися. Це були, звичайно ж, природні ознаки антагонізму між ними, що для нас уже не був секретом. Ущепливе зауваження Евіс було тільки сірником, що розпалив багаття.

— Ах ти ж, чортиця! — люто засичала Тоня. — Хоч ти й удаєш із себе тендітну недотику, ми знаємо, на що ти здатна!

Евіс почала втрачати владу над собою. В цю мить втрутився Фінбов, що весь час не зводив із неї очей:

— Тоню, а ви йдете по стопах місіс Тафтс. Ви могли б уже позмагатися з нею у доборі влучних образ.

Увійшли Крістофер і Філіпп. Дівчата відразу знітилися і перейшли на більш стриманий, навіть чемний тон...

Через кілька годин на річці, напроти вілли, зупинився великий моторовий човен. З нього вискочив Беррелл, що попрямував садком до вілли. На його круглому, рум'яному обличчі малювалось незвичайне піднесення.

— Містере Фінбове! — гукав він. — Містере Фінбове!

Фінбов саме писав листи, але відразу відклав їх і, посміхаючись, вийшов назустріч сержантові.

— Я їду оце шукати на дні річки пістолета, — заявив Беррелл. — Хочете приєднатися до мене?

— Авжеж, хочу, — відповів Фінбов.

Кілька хвилин вони про щось стиха розмовляли. Я знову заглибився у книжку Моруа, яку читав, сидячи на веранді, але час від часу поглядав на них. Очевидно, Фінбов висунув якусь пропозицію, а Беррелл не погоджувався. Кінець-кінцем, Фінбов сказав йому щось на вухо, і обличчя Беррелла розпливлося у широкий посмішці.

— Згода! — сказав він радісно й поспішно рушив назад до човна.

Фінбов підійшов до мене.

— Ходім, зараз буде добра розвага! Наш містер Беррелл збирається продемонструвати мистецтво шукання за пістолетом під водою. Я вирвав у нього згоду на те, щоб ти поїхав з нами.

— Саме з цього приводу ви й сперечалися? — спитав я, відкладаючи книжку.

— Так, — кивнув Фінбов, посміхаючись. — Спочатку він трошки заперечував.

— Як же тобі вдалося переконати його?

— О, дуже просто. Я сказав йому, що ти, можливо, не витримаєш, коли опинишся на місці злочину — і зізнаєшся в усьому. Особливо, коли він драматичним жестом покаже тобі пістолет. Щоправда, я й сам не знаю, як він зможе прибрати драматичного вигляду у водолазному одязі.

Я засміявся, бо підозри Беррелла щодо мене стали вже просто кумедним жартом на тлі проведеного розслідування справи Фінбовом. До того ж я зрадив, що зможу відпочити від тяжких думок навіть якщо розважати мене буде Беррелл у ролі водолаза.

Моторовий човен швидко мчав річкою, здіймаючи хвилі, що нещадно били об берег і підкидали прив'язані яхти. Це обурило Фінбова і він сказав мені:

— Як же ж я не люблю недоладних і нелогічних речей! Взяти б хоча оцей моторовий човен. Він мчить швидше, ніж яхта і з багатьох поглядів взагалі ефектовніший; але гасати на моторовому човні по маленькій річці — це все одно, що користуватися велосипедом у великій вітальні: ефективно, але безглуздо!

Я промимрив щось, розглядаючи без особливої цікавості наших супутників. Серед них було кілька полісменів у цивільному одязі, двоє якихось урядовців, схожих на кролів, чиї прізвиська і посади залишилися невідомими для мене, і двоє матросів, що їх найняв Беррелл — вони мали помпувати повітря в шланги водолазного одягу.

Де й коли Беррелл навчився водолазного ремесла, я не уявляю собі, але він з таким ентузіазмом готувався до ролі водолаза, з яким провадив і слідство.

Ми промчали повз Горнінг. Беррелл велів зупинити човен саме на тому місці, де ми поставили яхту на якір три дні тому.

— Почнемо звідси, — сказав він. — Зараз я переодягнуся.

З властивою йому соромливістю він спустився до каюти і незабаром з'явився у вовняних кальсонах і флянелевій жилетці.

Один з матросів зауважив:

— Ви не досить тепло одягнулися. На дні холодно.

— Так, — сказав Беррелл, — я це знаю. А цю білизну, що на мені, я ношу взимку. Я завжди одягаю її у вересні, щоб бути готовим до холоду.

Фінбов нахилився до мене і прошепотів на вухо:

— Це звучить як примовка: »Восени фасони годі вибирати — надягай кальсони по сезону, брате«.

Потім голосно сказав:

— Але вчора, сержанте, ви прийшли до нас мокрі до нитки і зовсім не думали про своє здоров'я!

— Таке трапляється лише тоді, коли я їду по гарячому сліду, — пояснив Беррелл. — А в звичайних обставинах я завжди стараюся дбати про себе. Тепер я вдягну на себе значно більше, ніж звичайно, бо хочу, щоб під водою мені було тепло.

Він почав одягати на себе додаткові кальсони і жилетки, пара за парою, розбухаючи в нас на очах. Я вперше в житті бачив, як людина влазить у водолазний одяг і не знав, що водолази повинні так одягатися. Тому я уважав, що п'ять пар кальсонів і жилеток — це чергове дивацтво Беррелла. Матроси допомогли йому влізти в одяг і після кількох завершуючих маніпуляцій Беррелл став перед нами як справжній водолаз.

Ми урочисто оглянули його довкруги. Щось велзівське було в цій, схожій на механічного робота постаті, з обличчям Беррелла, що виглядало крізь товсте скляне віконце.

Один з матросів крикнув до нього:

— Ви готові до старту?

З виразу обличчя Беррелла було видно, що він нічого не розуміє — просто нічого не почув.

— Ви готові до старту? — повторив голосніше матрос.

Беррелл заблимав очима, якийсь звук долинув до нього, але значення його він не втюронав. Його обличчя було безтямне, як в абсолютно глухій людини.

Тоді обидва матроси крикнули разом:

— Ви готові до старту?

Беррелл ворухнуv губами, немов запитуючи щось. Він знову нічого не зрозумів. Матроси жестами вказали йому на воду. Берреллове обличчя за віконцем порушилось на знак згоди і він почавалав до борту човна.

Один із урядовців, схожих на кролів, пояснив нам, що Беррелл посуватиметься дном річки, аж доки не дійде до закруту.

— В цьому місці річки твердий ґрунт. Отже, Берреллові пощастило. В інших місцях дно багнисте, грузьке.

— Вбивця був дуже чемний, що обрав саме цей відтинок річки, — замислено промовив Фінбов.

Беррелл нарешті переступив через борт човна і почав повільно спускатися на дно річки. Насос монотонно скрипів і посвистував. Ми стежили за рухами Беррелла під водою — він освітлював собі шлях потужним ліхтарем. Моторовий човен повільно плив за ним, зупиняючись що кілька ярдів. Промінь ліхтаря повільно плив вперед.

Фінбов був захоплений.

— Я мушу поставити Берреллові чарчину, — сказав він мені. — Вчора ввечері я жартував, що хотів би прогулятися по підводних

луках, але я зовсім не припускав, що на власні очі побачу, як хтось робить це насправді.

Я, протилежно до Фінбова, зовсім не мав охоти сміятися, бо для мене ці підводні пошуки були дуже серйозною справою.

Крок за кроком ми рухалися вперед. Схожі на кролів урядовці щебетали між собою. Норфолкські полісмени мали байдужий вигляд. Фінбов спокійно палив сигарету, а я дивився на чорні, нерухомі тіні очеретів і раз-у-раз нервово здригався.

Хвилини спливали і моє нервове збудження потроху втихало. Цей повільний рух уперед почав здаватися мені безцільним гаянням часу, я вже думав, що він ніколи не скінчиться, не дасть і не може дати ніяких наслідків. Я сидів, безнадійно втупившись очима у воду.

Але коли ми пропливли так із півмилі, Беррелл раптом тричі змахнув над водою ліхтарем. Коли я побачив цей сигнал, у мене перехопило подих. Беррелла витягнули на борт човна. В руці він тримав пістолет, до якого був прив'язаний ще якийсь предмет; із свого місця я не бачив який саме.

— Ах, так — зацікавлено промовив Фінбов.

Полісмени хором крикнули:

— Браво, Беррелл!

Урядовці щось невиразно зарохкали.

Матроси схвально сплюнули за борт.

Один з урядовців несміливо поклав пістолет на палубу, а матроси почали знімати з Беррелла водолазний одяг. Ми з Фінбовом підійшли до них, щоб придивитись до знахідки сержанта. Коли я побачив те, що лежало на палубі, то мимоволі протер очі. Мені здавалося, що я дивлюся на щось нереальне — немовби я щойно став свідком експерименту з чорної магії, а тепер мені пропонують повірити в бачене. Бо на палубі, розтягнуті в довгу мокру лінію, лежали зв'язані між собою маленький пістолет, брудний вицвілий вимпел і велика книга у рожевій обкладинці.

— Це судовий журнал, — сказав я до Фінбова і став навколішки, щоб краще приглянутися, як ці предмети були зв'язані між собою.

Виявилося, що дуже просто. Шнурок від вимпела зв'язував їх разом в одну цілість.

Власне, вимпел був потрібний тут тільки для того, щоб зв'язати між собою пістолет і журнал. Те ж саме можна було зробити просто довгою мотузкою. Дивлячись на це гротескове сполучення, я почував себе якимсь безпорадним дурнем: ми сподівалися знайти лише пістолет — а тут ця безглузда колекція! Я був просто приголомшений.

— Що це може означати? — спитав я Фінбова, що стояв, посміхаючись.

— Це означає, що хтось мав почуття гумору, — відповів він.

Незабаром Беррелл стояв на палубі тільки в кальсонах і флянелевій жилетці. Він з цікавістю розглядав пістолет.

— Калібр 5,35. Відповідає кулі, що її знайдено в серці доктора Мілза, — сказав він.

— Нічого дивного в цьому немає, — зауважив Фінбов.

— Шнурок зв'язаний простим вузлом навколо рукоятки, — розчаровано вів далі Беррелл. — До другого кінця шнурка прив'язано книжку...

— Яка, ясна річ, є судновим журналом. Я впізнаю його, — докинув я.

— Я і сам здогадався, що це судновий журнал і прапорець, яких ми шукали, — сказав Беррелл, холодно зиркнувши на мене. Він розв'язав шнурок і почав гортати судновий журнал.

— Так, — сказав він, — це й справді судновий журнал, але вода вже зробила своє. Тут небагато прочитаєш.

Він ще раз вкрай розчаровано оглянув пістолет і книгу.

— Вода, звичайно, змила всі відбитки пальців... — констатував Беррелл.

І раптом його округле обличчя проясніло; він нахилився над книжкою і засміявся. Потім випростувався, обвів усіх тріумфуючим поглядом і, витримавши павзу, кинув одне-єдине слово:

— Самогубство!

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

БЕРРЕЛЛ СКЛАДАЄ ЗВІТ

На палубі загомоніли! Один з поліцейських урядовців повторив:

— Самогубство!

— Авжеж, — самозадоволено підтвердив Беррелл і переможно подивився на нас.

— Чи не могли б ви дати нам детальніші пояснення, сержанте?

— звернувся до нього Фінбов. — Адже не в усіх думка працює так блискавично, як у вас, і те, що для вас цілком зрозуміле, для нас залишається загадкою.

— Гарзд, — погодився Беррелл. — Я приділю вам тільки кілька хвилин, бо, ви самі розумієте, часу в мене мало. Я мушу якнайшвидше зв'язатися із Скотленд-ярдом. Треба буде спростувати деякі помилкові концепції.

Ми оточили Беррелла, все ще одягненого у вовняні кальсони і флянелеву жилетку. Біля його ніг лежав знайдений пістолет. Беррелл аж свігився від щастя і задоволення. Це була, безперечно, найкраща хвилина в його житті.

— Самогубство, бо інакше не треба було б прив'язувати пістолет до журналу? — сказав він. — Якби вбивця був хотів позбутися пістолета, він просто кинув би його самого за борт.

— Беррелл має рацію, — пробурмотів один із урядників.

— Отже, навіщо вбивці було б морочити собі голову, прив'язуючи вимпелом пістолет до журналу? — вів далі Беррелл. — Адже він міг просто жбурнути його за борт. А ось людина, що сама заподіює собі смерть, викинути пістолет уже не може. Що ж вона робить? Перш ніж застрелитись, прив'язує пістолет до якогось важкого предмета і цей предмет перекидає через борт. Таким чином, виконавши акт самогубства, (я помітив, як Фінбов посміхнувся, почувши ще безглузде речення), людина випускає з рук пістолет, а важкий предмет, прив'язаний до нього, тягне зброю у воду. Саме так і зникає пістолет після того, як людина заподіює собі смерть. У цьому випадку найбільш придатним важким предметом виявився судновий журнал.

— Але навіщо це все? — запитав один з поліцейських урядовців. — Навряд чи людина, яка стріляє собі в серце, буде ще турбуватись про дальшу долю пістолета.

Беррелл пояснив, драматично підвищивши голос:

— Річ у тім, що в тім випадку *самогубство мусіло бути схожим на вбивство!*

Всі здивовано загомоніли.

— Авжеж, це звучить дивно, — кивнув головою Беррелл, — але так воно і є. З якоїсь причини Мілз — (я помітив, що тепер, коли з'ясувалося, що йдеться не про вбивство, а про самогубство, Беррелл випускав слово «доктор» перед прізвищем Роджера), — вирішив заподіяти собі смерть. Цю причину можна легко встановити, але я вважаю, що вона є у складній ситуації матримоніального характеру.

Тут я знову помітив посмішку на устах Фінбова.

— Вчора, під час детального опиту учасників подорожі на яхті, — вів далі Беррелл, — я встановив, що вневдовзі перед тим Мілз заплутався у складній ситуації матримоніального характеру.

Він зробив павзу, немов смакуючи останнє речення. Потім урочисто виголосив:

— Нещаслива любов може згубити людину!

Запало мовчання.

— Але історія на цьому не закінчується, — продовжував Беррелл. — Мілз не тільки хотів вкоротити собі віку. Своїм самогубством він прагнув занапастити іще когось. Жахливо навіть уявити собі: людина помирає без святого причастя і перед смертю ще намагається занапастити свого ближнього. Але в нашій професії часто доводиться мати справу з темними явищами людської вдачі. Отже, Мілз заподіяв собі смерть, щоб зіпсувати життя одному із своїх знайомих. Кому саме, я можу тільки догадуватись. Він зробив це дуже просто: влаштував все так, щоб його само-

губство скидалось на вбивство. Я навіть не сумніваюся, що він добре обміркував справу, простудіював літературу з питань криміналістики і знайшов там цей спосіб. Ви можете прочитати опис такого самого випадку в другому томі «Підручника з кримінології» Гросса, на 247 сторінці. На щастя, я добре знаю літературу з цієї спеціальності, і це допомогло мені встановити істину.

Моєму щастю не було меж. Беррелл переконав мене. І справді, нічим іншим не можна було пояснити той факт, чому до пістоleta був прив'язаний судовий журнал. До того ж, теорія Беррелла повністю збігалася з намальованим Фінбовим портретом Роджера. Роджер помер так само, як і жив — обдурюючи своїх друзів. В ту мить я не відчував навіть жалю з приводу того, що Роджер вирішив таким способом піти з життя. Я дякував Богові, що всі мої друзі виявилися непричетними до цього злочину, і в душі сміявся з себе, згадуючи, як я підозрівав Евіс. Евіс! Сама думка про можливість зв'язку між нею і злочином, тепер здавалась мені смішною. Я навіть з теплою подумав про Тоню, цю чудну, імпульсивну дівчину.

Беррелл швидко відповів ще на кілька запитань і, задоволено посміхаючись, вислухав gratulacii Фінбова.

— Сержанте, — сказав Фінбов, — жоден урядовець вашої ранги в цілій Англії не розплутав би цю справу так швидко, як це спромоглися зробити ви! Сподіваюсь, що незабаром я зможу привітати вас із підвищенням у чині.

Моторовий човен узяв курс на Горнінг, де Беррелл збирався якомога швидше зв'язатись по телефону з Скотленд-ярдом. Поки Беррелл дзвонив до Лондону, ми всі чекали в готелі «Лебідь». Беррелл повернувся за півгодини. На устах у нього грала посмішка, він аж саяв від радісного збудження.

— У Скотленд-ярді їм мову відібрало від подиву! Ще б пак: вбивство, яке намагаються інсценізувати як самогубство, для них річ буденна. Але вони просто оніміли, коли я доказами доводив, що в даному випадку йдеться про самогубство, яке самогубець інсценізував як убивство, — пояснив нам Беррелл. — Тепер треба списати офіційний звіт. Я був би вам, джентлмени, дуже вдячний, якби ви залишилися тут, щоб засвідчити, що я дійсно знайшов усі речові докази в такому вигляді, як я подам у звіті.

Протягом кількох хвилин він щось ретельно писав. Я особисто й не думав підганяти його, а просто сидів собі, охоплений блаженством, знову й знову думаючи про те, що все нарешті добре скінчилося, що з усіх випробувань мої друзі вийшли несплямленими.

Мені здавалося, що, може, варто було пройти крізь те пекло, в якому ми жили на протязі останніх кількох днів, щоб кінець-кінцем дійти до такого приємного фіналу.

Беррелл попросив Фінбова і присутніх урядовців підписати його звіт. Наскільки пам'ятаю, він звучав так:

»Розшуки пістолета і закриття справи Мілза.

Я почав розшуки пістолета, якого бракувало серед речових доказів у справі Мілза, четвертого вересня о год. 11,30. Я застосував методу підводного огляду річкового дна у водолазному одязі. Приблизно о год. 12,10 мої розшуки увінчалися успіхом. Під час огляду зброї з'ясувалося, що я знайшов пістолет калібру 5,35 (що відповідає каліброві кулі, яка влучила в серце Мілза). Цей пістолет, безперечно, був знаряддям убивства. З'ясувалося також, що пістолет був зв'язаний мотузкою від вимпела із великим зошитом. Зошит виявився судновим журналом яхти. Про зникнення вимпела і суднового журналу згадувалось у попередньому звіті.

Знайдені речові докази підтверджують версію про те, що Мілз сам заподіяв собі смерть — після того, як прив'язав пістолет до суднового журналу, перекинувши останній через борт яхти (дивись підручник Гросса, том II, стор. 247). Причину самогубства буде пояснено в наступному звіті, який надішло разом із пістолетом та рештою речових доказів для огляду.

Підпис: А. Беррелл, сержант поліції Норвіцького міського відділу.

Ми засвідчуємо цим, що розшуки пістолета проводились саме так, як зазначено вище, і привели до вищеподаних результатів».

Тут Беррелл залишив місце для підписів. Фінбов, посміхаючись, поставив свій підпис і відразу запропонував повернутись до Поттеру, щоб заспокоїти членів нашого товариства, які все ще не знали про щасливий результат розшуків. Беррелл із радістю погодився на цю пропозицію.

Виявилось, що автобус до Поттеру від'їздить через двадцять хвилин. Щоб якось згаяти час, ми, себто Фінбов і я, вирішили прогулятись вуличкою напроти »Лебеда«. Спочатку я стримувався, а потім не витримав і зловтішно зауважив:

— Можливо, Фінбове, що твоя теорія щодо способу вбивства Роджера була б виявилася слушною, якщо це було вбивство, а не самогубство.

— Дивно, що ми недооцінюємо ближніх, — пробурмотів Фінбов. — Я ніколи не думав, що Беррелл здатний зробити якесь важливе відкриття.

— А він, бачиш, спокійнісенько розплутав усю справу, — радісно сказав я.

— Не так уже й спокійнісенько, — запротестував Фінбов, — я ніколи в житті не зустрічав більш галасливої людини.

— І все ж, він справу таки розплутав. Тепер навіть дивно подумати, що ми могли підозрівати Евіс чи Тоню. Тепер мені це здається просто анекдотичним.

— Авжеж, дивно, — погодився Фінбов.

— Певно, в тебе й гадки не було, що тут ідеться про самогубство. Мені й самому це ніколи не спало б на думку, а я ж знав Роджера дуже добре.

— Я й справді ніколи не думав про таку можливість, — підтвердив Фінбов.

— Не журися. Тепер у нашій віллі запанує мир і злагода, — сказав я, відчуваючи себе безмежно задоволеним.

— Дивно, — Фінбов нахилився до стіни і струсив попіл із сигарети, — на що тільки здатна людська істота! Уявляю собі людину, яка настільки ненавидить когось, що навіть іде на самогубство, аби дошкулити своєму ворогові! І робиться все це не простим шляхом, самовбивця не залишає доказів проти якоїсь окремої особи. Він і так певний, що підозра напевно впаде на людину, яку він прагне знищити. Ні, самовбивця влаштовує все дуже драматично, заплутуючи цілу групу людей і інсценізує абсолютно переконливе вбивство. Уявляєш собі, як він керує яхтою того останнього ранку, тримаючи пістолет із прив'язаним до нього вантажем — вантажем, який потягне зброю на дно річки, створивши ілюзію ніби її кинув туди вбивця. Уявляєш, з яким злосливим задоволенням він думав про Евіс (бож, певно, саме на ній він хотів помститися), про те, як її судитимуть, визнають винною і нарешті надягнуть зашморг на її ніжну шию... Уявляєш, як він, охоплений радісною екстазою, плянує все це, а потім, коли все готове, натискає на спусковий гачок пістолету і помирає з посмішкою на устах?..

— І пістолет летить за борт... ну, а решту ми вже знаємо, — додав я.

— Пістолет летить за борт, залишаючи на пофарбованій поверхні борту подряпини від мотузки. О, я певен, що на яхті є подряпина саме в тому місці, де мотузка врізалась у фарбу, — промовив Фінбов, а потім стиха додав: — Та-аак... Незвичайно розумна людина!

— Роджер справді був розумною людиною, — погодився я.

— На жаль, у цю мить я думав зовсім не про Роджера, — спокійно сказав Фінбов. — Я думав про людину, що вбила Роджера.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

П'ЯТЕРО МИЛИХ ЛЮДЕЙ ПОЛЕГШЕНО ЗІТХАЮТЬ

Ніщо в цій таємничій історії ще так не злякало мене, як злякали тепер слова Фінбова. Протягом години я втішався думкою, що, нарешті, мир, злагода і щастя знову запанують у нашому товаристві, що майбутнє нікого з нас більше не жахатиме. І ось Фінбов одним своїм реченням розвіяв цю надію.

— Ти думав про людину, яка вбила Роджера? — тупо перепитав я. — Хіба ж ти не віриш, що це самогубство?

— Авжеж, ні, — спокійно відповів Фінбов. — Хоч добре було б, якби поліція покищо прийняла саме цю версію.

Я безрадно глянув на дорогу. Моє серце стиснулося, бо вдалині показався наш автобус.

— Але ж це *мусить* бути самогубство! — розпачливо заволав я. — Згадай про судновий журнал! Навіщо вбивці було прив'язувати судновий журнал до пістолета?

Фінбов посміхнувся, увійшов до автобуса і, зручно вмотившись, відповів:

— Мій любий Яне, можливо, ти пам'ятаєш зауваження, яке я зробив кілька днів тому: жодна людина не знає *всіх* фактів матеріальних і *всіх* фактів психологічних. Звичайно, це зауваження звучить банально, але так само як більшість банальних істин — воно відповідає дійсності. Я сказав, що якби двадцять вісім свідків, яким я цілком довіряю, бачили на власні очі, як Роджер заподіяв собі смерть, і підтвердили це, то тоді я повірив би в самогубство. Але і в такому разі я спробував би дізнатись, який психологічний фактор випав з моєї уваги, бо повірити в те, що Роджер саме тепер сам вкоротив собі віку, для мене неможливо. Та в нас немає двадцяти вісім свідків, готових заприсягтися, що Роджер застрелився сам. Замість цього ми дістали речовий доказ, який дав можливість Берреллові вигадати хитромудру теорію про «зловмисне самогубство». Саме на це і розраховував убивця. З другого боку, ми маємо у своєму розпорядженні безліч незвичайно переконливих доказів того, що Роджер був зовсім не такою людиною, яка здатна заподіяти собі смерть. Як відомо, до самогубства люди вдаються дуже рідко і в усякому разі не такі ось веселі оптимісти, що успішно практикують на Гарлей-стріт.

— Звичайно, ти висуваєш значно більш обґрунтовані й проникливі ідеї, — спробував заперечити я. — Насправді ж у Роджера не все було таке блискуче. Очевидно, він розумів, що Уільям рано чи пізно відбере у нього його лаври. А крім того, історія з Евіс безперечно завдала йому страждань. Не так-то й приємно кохати дівчину, яка тебе зневажає, правда?

— Згода, але це ще не привід до самогубства, — з посмішкою відповів Фінбов. — Очевидно, нещасливе кохання до Евіс не раз псувало Роджерові настрої, але він, напевно, ніколи не втрачав надії на те, що вона, кінець-кінцем, покохає його. Бачиш, Яне, чоловік ніколи не може примиритися з думкою, що жінка, яку він кохає, ставиться до нього байдуже. До якого тільки самообману не вдаються у таких випадках люди — і, звичайно, люди найчесніші — навіть важко собі уявити. Ми вигадуємо безліч пояснень, чому вона, жінка, не визнає, що насправді кохає нас.

Іноді ми навіть кажемо собі, що вона нас не любить, але насправді ніколи не можемо повірити в це. Гадаю, що так буває з усіма мужчинами. Навіть з такими тверезими реалістами, як я, — тут мені здавалося, що на приємне обличчя Фінбова на мить набігла якась тінь. — А що ж тоді казати про таких людей, як Роджер: бадьорих вдачею і нечесних не тільки щодо інших, а й до себе самого, а до того звиклих до певних успіхів серед жінок? І я берусь твердити: Роджер майже весь час був переконаний, що Евіс рано чи пізно прийде до нього і скаже, що протягом усіх цих років вона кохала тільки його.

Мені довелося визнати, що ця аналіза ставлення Роджера до Евіс цілком відповідає картині, яку я спостерігав на власні очі впродовж останнього року.

— А як же з Уільямом? Він таки, очевидно, турбував Роджера? — запитав я.

— Звичайно, перспектива конкуренції з боку Уільяма турбувала Роджера, — усміхаючись, підтвердив Фінбов, — але не настільки, щоб стріляти собі в серце. Роджер міг вдаватися до будь-якого іншого рятівного способу. Ти ж знаєш, що всі карти були в нього в руках. Роджер мав тверду репутацію, а люди поважають тверді репутації навіть тоді, коли підозрівають, що особа, про яку йдеться, аж ніяк не заслуговує на пошану. Якби всі лікарі й учені типу Роджера заподіяли собі смерть через суперництво молодого колеги, то смертність серед лікарів і вчених була б дуже високою. Насправді ж молодим колегам також дозволяють поступово здобувати собі тверду репутацію, а потім увесь цей процес повторюється знову з його новим конкурентом, і це триватиме, аж доки ми не дійдемо до наукової »Утопії« Герберта Велза.

— В житті Роджера могли існувати невідомі тобі обставини, — замислено мовив я.

— Цілком згодний з тобою, — відповів Фінбов, — і якби виявилось, що існують незаперечні докази, які свідчать про можливість самогубства, я безумовно визнав би, що мої спостереження не були досить глибокими. Та покищо матеріальні докази цілком узгоджуються з факторами психологічними і разом вони свідчать про те, що Роджер аж ніяк не міг заподіяти собі смерть.

— Матеріальні докази? — запротестував я. — На мій погляд, вони переконують нас саме в тому, що Роджер міг це зробити.

— Є один матеріальний доказ, якого ти не береш до уваги, — лагідно мовив Фінбов.

— Який саме? — запитав я.

— Ти сам, — відповів він.

— Що? — скрикнув я.

— Подумай, Яне. Якщо це було самогубство, то воно мусило б бути заздалегідь підготованим і зробленим так, щоб скидатись на вбивство. Ти згоден з цим?

— Так, — відповів я.

— Гаразд. Але вся ця інсценізація була б зведена нанівець, якби містер Ян Кейпл раптом з'явився з-за рогу і побачив, що Роджер акуратно пускає собі кулю в серце. Адже Роджер знав, що ти весь час сидиш на палубі... Як же пов'язати можливість твоєї появи з теорією про самогубство Роджера, заплановане заздалегідь? Це важливе, Яне! Адже Роджер не міг знати, куди ти підеш. Лише ті, що сиділи в каюті, могли напевне знати, де ти перебуваєш в ту чи іншу мить.

— Ти маєш рацію, — сказав я.

— Авжеж, маю. Роджер міг приблизно догадуватись, де будуть і що робитимуть у ці ранкові години інші члени товариства, оскільки він мав змогу вивчити їхні звички. Але він не міг вгадати, що робитимеш ти, не простеживши за тобою пару днів, — пояснив Фінбов.

— Але він міг зарискувати, — не здавався я.

— Міг би, якби мав якісь серйозні причини поспішати, — спокійно відповів Фінбов. — Але таких причин він не мав. Протягом наступних кількох днів не могло й не повинно було трапитись нічого такого, чому він хотів би запобігти. Припустімо, що йшлося про весілля Евіс. Але воно планувалось на якийсь невизначений час у майбутньому. Якщо ж, скажімо, йшлося про кар'єру Уільяма, то її з тим самим успіхом можна було б зіпсувати інсценізованим убивством і через місяць, а не обов'язково в той вівторок, першого вересня. Ні, Яне, Беррелл сказав би в цьому випадку, що тут не той темп.

— Отже, ти визнаєш, що помилявся, коли висміював цей термін Беррелла? — запитав я.

— Єдиним виправданням для безглузвих термінів є те, що інтелігентна людина може вживати їх, коли бажає скорочено висловити свої думки, — посміхаючись, відповів Фінбов. — Убивця був у розпачі; до того ж він добре знав, де кожен із вас перебував того ранку.

— Навіщо ж він прив'язав до пістолета судновий журнал? — спитав я майже розпачливо, починаючи розуміти, що Фінбов має рацію і незабаром я почую речі страшні й нестерпні.

— Вбивця розумніший за всіх нас, — відповів Фінбов. — Якби убивство з самого початку було заінсценізоване як вульгарне самогубство з прощальним листом і пістолетом, що лежали б поруч із небіщиком, то, гадаю, всіх би відразу охопив сумнів. Замість цього все було зроблене так, щоб убивство на перший погляд і справді здавалось убивством, до того ж убивством дуже таємничим, що кидає однаково тяжку підозру на всіх, що були на яхті. Потім знаходять пістолет. Згадай, що він лежав на дні в тому місці, де ґрунт твердий, і де знайти його не було дуже важко, хоч і не зовсім легко. Взагалі в цій справі нема нічого

надто легкого або надто очевидного. До якого висновку дійшла поліція, знайшовши пістолет? Що це самогубство, але самогубство заінсценізоване як убивство. Очевидно, це чи не перший випадок в історії криміналістики, коли вбивця влаштує все так, щоб вбивство мало вигляд самогубства, яке мусить виглядати як убивство. Як бачиш, убивці розуму не позичати. Він подумав і про той випадок, коли б не вийшло з версією з самогубством: все влаштував так, щоб підозра впала відразу на п'ятьох. Очевидно, злочинець розумів також, що в процесі слідства з'ясується характер Роджера, а отже, поліція дійде до висновку, що перед нею — випадок самогубства, заінсценізованого як убивство. Все було зроблене дуже-дуже розумно! Вбивця, безперечно, людина тонкого смаку, він ні в чому не переборщив, все акуратно зважив і синхронізував. Знайшлась таки людина із смаком у цьому світі, де всі мислять газетними штампами!

Я мовчав, Фінбов повів далі:

— Справжня цінність знахідки Беррелла в тому, що вона пояснила кілька загадкових фактів. Тепер нам відомо, чому саме зникли судновий журнал і вимпел. Тепер я певен, що судновий журнал був використаний передусім для того, щоб відвернути увагу Роджера в ту мить, коли вбивця готувався натиснути на спусковий гачок пістолета. Пам'ятаєш, я казав про це ще на майданчику для гри в крикет. А потім журнал придався як дуже зручний вантаж. Ну, а чим було прив'язати пістолет до журналу, як не вимпелом, який, до того ж, як ти пам'ятаєш, лежав на тій самій полиці? Тепер зрозуміло також, чому ніхто не зізнався, коли ти запропонував свій вихід із ситуації — зі збереженням таємниці. Оскільки вбивця розраховував на те, що вбивство сприймуть як самогубство, йому не треба було зізнаватись.

Ми доїхали до Поттер-Гайгему і пішки рушили до вілли, спочатку покрученою вулицею селища, а потім полем. Я ледве пересував ноги. Отже, це було таки вбивство, і найстрашніше — викриття вбивці — ще попереду! Коли до вілли залишилося ще кілька кроків, Фінбов спокійно завважив:

— Я маю намір сказати твоїм друзям, що цілком поділяю теорію Беррелла. Ти також мусиш поводитись так, ніби переконаний у цьому.

Я пообіцяв, що так і робитиму, але ніколи в житті передо мною не стояло важче завдання.

Всі п'ятеро чекали нас у садку. Появу Фінбова зустріли напруженою мовчанкою. Філіпп і Тоня лежали на траві, дивлячись в очі одне одному. Евіс і Крістофер у ліних позях сиділи в гойдалках, а Уільям щось уважно читав, вмостившись у плетеному кріслі. Однак, коли ми з Фінбовом посідали, я відразу від-

чув, що в кожного з них на кінчику язика одне й те саме запитання, яке не давало їм спокою з тієї хвилини, як Беррелл повідомив, що їде шукати пістолета.

Втім, сила умовностей узяла верх над цікавістю. Тому всі п'ятеро (дарма, що в них у головах була лише одна думка, одне питання) ввічливо слухали, як Фінбов просторікає про перевагу англійських залізниць над німецькими. Крістофер і Уїльям навіть висловили свої міркування з приводу організації залізничного руху в різних країнах світу.

Нарешті Філіпп не витримав.

— Фінбове, ну, що з пістолетом? Знайшли? — запитав він.

— Авжеж, — спокійно відповів Фінбов, дивлячись на нього. — Беррелл знайшов пістолет.

— Невже? — прошепотів Крістофер.

— Так, — продовжував Фінбов. — Знайшов десь за півмилі від Горнінгу. Пістолет був прив'язаний вимпелом до суднового журналу. Всі дійшли до висновку, що Роджер сам заподіяв собі смерть, а перед тим прив'язав до пістолета судновий журнал, щоб той упав у воду і потягнув за собою зброю, і щоб самогубство мало вигляд убивства. Беррелл повідомив Скотленд-ярд, що йдеться про винятково цікавий випадок самогубства.

На якусь мить усі припинили. Потім Евіс стиха зойкнула і її бліде обличчя освітила посмішка. Тоня і Філіпп обнялися і зачмерли в довгому поцілунку. Крістофер задоволено озирнувся довкола і торкнувся руки Евіс. Уїльям голосно зареготав.

— Непоганий жарг, — сказав він. — Тут усі підозрівають одне одного, а цей клятий дурень сам вкоротив собі віку.

— Дійсно, забавно, — погодився Фінбов.

— Отже ви вже переконалися, що я не вбивця? — додав Уїльям. — Адже ви, Фінбове, підозрівали саме мене.

Фінбов посміхнувся:

— Навпаки, я з самого початку був переконаний, що ви до цього не причетні.

— А я вам не вірю, — засміявся Уїльям. — Звідки ви могли знати?

— Колинебудь я, можливо, поясню вам, — сказав Фінбов. — Коротко кажучи, моя впевненість ґрунтувалась на тому, що у вас — надто агресивна вдача.

Вся ця химерна фарса перетворилася для мене на справжні тортури. Мені гидко було слухати, як Фінбов запевняє всіх, що вже немає підстав для хвилювання. Я мусив удавати, що я спокійний, хоч знав, що незабаром стане відомо, хто вбивця. Мої думки обірвав низький голос Евіс.

— Яке це щастя знову відчувати себе вільною людиною, — сказала вона. — Ці останні дні... Боже, мені здається, що я постаріла на десять років.

— Справді, приємного було мало, — докинув Крістофер.

— Не дай, Боже, вдруге в житті переживати щось подібне, — мовила Тоня, підводячи своє роззум'янене обличчя, але все ще залишаючись у Філіппових обіймах.

У відповідь на цю заяву почулись вигуки »Амінь«, і мені стало нестерпно боляче за них усіх, а найбільше пожалів я того, хто ще кілька годин буде втішатися примарою волі.

— Послухайте, — сказав Філіпп, — скажім про це місіс Тафтс.

Всі стали гукати економку. За кілька хвилин вона прийшла з явною неохотою і зупинилась, вороже оглядаючи нас.

— Місіс Тафтс, — почав Філіпп, — сподіваюсь, що вам було б приємно дізнатися, що ніхто з нас не вбивця.

— Хто це довів? — підозріло спитала місіс Тафтс.

— Сержант Беррелл, — відповів Фінбов.

Обличчя місіс Тафтс зробилося трохи лагіднішим.

— Ну, якщо він це довів... — сказала вона. — Сержант Беррелл розумна людина і, до того ж, справжній джентлмен. Про нього це можна сказати з більшим правом, ніж про будь-кого іншого.

І вона знову подивилась на мене, бо я, очевидно, ввесь час був дуже ненависний їй, незалежно від того, чи вбив я когось, чи ні.

— Оскільки ніхто з вас не вбивця, — мовила далі місіс Тафтс, — то, значить, вам більше нема що тут робити. Коли ви поїдете?

— Одразу ж, — промимрила Евіс.

— Сьогодні по обіді, — сказав Уільям.

— Нам слід було б провести тут хоч ще одну ніч, — запропонував Філіпп, — хоча б для того, щоб довести, що ми залишаємось друзями й будемо зустрічатись і надалі.

— Непогана ідея, — сказав Крістофер. — Місіс Тафтс, ми залишиємось тут ще на день-два.

— Гм!.. — тільки й відповіла місіс Тафтс.

Пообідні години були для мене справжньою мукою. Мої друзі поводитись як нервові, гістерично-веселі діти, або — як люди, що сумлінно силкуються відсвяткувати якусь визначну подію. Спостерігаючи їхню радість, Фінбов незворушно заявив:

— Цікаво, що умовності диктують людям, як треба поводитись за тих чи інших обставин. Подивись, як усі вони намагаються бути веселими, бо їм втовкмачили з дитинства, що людина, яка позбулась якоїсь неприємності, мусить бути веселою. Тим часом нормальна реакція після нервового відпруження — це просто байдужість до всього і втома.

— І не соромно тобі спостерігати їх так, наче це не люди, а комахи? — гірко зауважив я.

Фінбов сидів коло мене, посміхаючись і випускаючи кільцями тютюновий дим, тоді як решта товариства купалася в річці чи

загоряла до сонця в купальних костюмах. Я стежив за стрункою, блідою Евіс, за гнучкою, засмаглою Тонею, яка бавилась із Філіппом у воді, і думав про те, які вони прекрасні створіння. І все ж одна з них холоднокрівно застрелила людину! Раптом я почув спокійний, приємний голос Фінбова.

— Дуже цікаво, в яких саме стосунках були Тоня і Роджер, — сказав він. — Звичайно, такі дівчата, як вона, закохуються дуже легко і, як правило, до нестями. Тепер вона палко любить Філіппа. Але я певен, що два роки тому вона так само палко любила Роджера. Цікаво, як Тоня реагує на новину, яку я приніс. Адже вона старанно намагається приховати той факт, що взагалі була знайома з Роджером.

— Бо для неї було б небезпечно визнати цей факт, — докинув я.

— Ні. Головне для неї було, щоб про це не довідався Філіпп. Ось що найцікавіше в цій справі.

— А хіба є щось ненормальне в тому, що молода жінка намагається приховати від коханого свої попередні любовні пригоди? — запротестував я, не зовсім розуміючи, до чого веде Фінбов.

— А я ладен закластись, що Тоня розповіла Філіппові про всі свої попередні романи, за винятком історії з Роджером. Вона, безперечно, дуже пишається тим, що коло неї упало так багато мужчин, — посміхнувшись, сказав Фінбов.

— В такому разі, чому вона приховала своє знайомство з Роджером? Чи не тому, що заздалегідь плянувала вбити його? — зауважив я.

— Ні. Вона просто прагнула завоювати любов Філіппа і не хотіла, щоб він бачив її в товаристві чоловіка, який знехтував її коханням. Не забувай, що, живучи з Тонею, Роджер увесь час освідчувався Евіс. І Тоня знала, що він кохає Евіс. Ось чого вона не може забути. І ось що вона хоче приховати від Філіппа, — спокійно відповів Фінбов.

— Але ж якщо Філіпп її справді кохає, то яке це має значення? — спитав я.

— Очевидно, вона інтуїтивно обрала цю лінію поведінки, підсвідомо керуючись правилом, що людські почуття регулюються оточенням. Часто жінка нам дуже подобається лише тому, що вона подобається комусь іншому. І навпаки: коли жінка нам не подобається, то на нас впливає і те, що інші чоловіки не захоплюються нею. Отже, коли б Філіпп дізнався, що Роджер любив Евіс, а на Тоню, навіть дивитись не хотів, то, можливо, це вплинуло б на його, Філіппові, почуття до Тоні. Звичайно, смішно, що на нас так впливають уподобання інших людей, але, на жаль, це факт. А трапляється таке, бо жоден із нас не досить упевнений у тому, що йому не потрібні ні схвалення, ані заздрощі людського натовпу!

— В цьому, звичайно, щось є, — визнав я і подивився на Тоню й Евіс, що стояли поруч, підставивши обличчя сонцю. Я подумав, що мужчина, якого полюбить одна з цих дівчат, мусив би вважати себе щасливим. А втім...

— Ти, мабуть, і сам це зрозумів учора на річці, слухаючи, що Тоня розповідає Філіппові, — задумано продовжував Фінбов. — Вона майже зовсім не боялась, що її запідозрять у вбивстві. Але дуже боялась, що Філіпп почує від когось про те, як Роджер свого часу кинув її. Ти ж пам'ятаєш, як вона наполегливо твердила, що Роджер набрид їй і вона його залишила. Понад усе на світі вона хотіла, щоб Філіпп повірив у це. Саме тому вона їздила з ним на човні, ластилася до нього і розповідала оту історію, в яку хотіла б і сама повірити. І, звичайно, тому вона так ненавидить Евіс. Адже присутність Евіс увесь час нагадує їй про власну принизливу поразку з Роджером.

Я глянув на довгасте обличчя Фінбова і запитав:

— Все це звучить дуже переконливо й розумно, але що воно має довести?

— Це має довести відповів він, — що мертвий Роджер для Тоні значно небезпечніший ніж Роджер живий. Внаслідок його смерти його роман з Тонею автоматично може набути широкого розголосу, тоді як живий Роджер увесь час прагнув би одружитись з Евіс, отже, ретельно приховував би те, що, упадаючи коло Евіс, він одночасно жив із Тонею.

— Тобто, в такому разі ти хочеш сказати, що Тоня не могла вбити його? — з жахом запитав я.

— Авжеж, не могла, — спокійно відповів Фінбов. — Я гадав, що ти зрозумів це в ту мить, коли був знайдений пістолет.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

ЕВІС СПАЛЮЄ ПАПЕРИ

Мені відібрало мову. Єдина думка свердлила тепер мозок: підозра в убивстві падає тільки на Евіс! А дівчина нерухомо стояла в цей час на березі, очевидно, вирішуючи: чи купатись їй знову, чи ні? Її бліде обличчя мало серйозний вигляд, а її струнка постать нагадувала граціозну статуетку. Яке прекрасне створіння! В розпачі я заплющив очі.

— Місце, де був знайдений пістолет, — вів далі Фінбов, — абсолютно точно визначає час убивства. Навіть якщо взяти до уваги те, що пістолет перемістився трохи за течією по твердому ґрунті річкового дна, все одно можна з певністю твердити, що вбивця кинув його у воду не пізніше, як о год. 9,15. Цей підрахунок збігається з тим, що його ми зробили першого ж ранку.

А це абсолютно виключає можливість того, що вбивця Тоня. Вона не могла вийти з каюти раніше, як о год. 9,20. До того ж, їй десь треба було взяти пістолет — очевидно, в Роджеровій каюті. Звичайно, вона могла б мати пістолет при собі, але це також виключається, бо сховати його під піжамою, маючи таку фігуру, як у Тоні, абсолютно неможливо. До того ж їй ще потрібний був би час на те, щоб убити Роджера. Все це означає, що — якби вбивцею була Тоня, — вона не могла б кинути пістолет у річку раніше, ніж о год. 9,20.

В мене вже не було сили заперечувати або висувати якісь свої аргументи. Я зрозумів лише, що Евіс загрожує смертельна небезпека і, затинаючись, я пробелькотів:

— Отже, це Евіс? Благаю тебе, чоловіче, не роби нічого. Хай усі гадають, що це самогубство. Я цього не витримаю!

Голос Фінбова прозвучав, як завжди, спокійно, але твердо:

— Потерпи ще кілька годин, Яне. Незабаром все скінчиться. Я зроблю все, що зможу.

Єдине, що залишилося мені після цієї обіцянки — це спробувати хоч трохи опанувати себе, бо думки про те, що має статися за кілька годин, завдавали мені просто фізичного болю.

(Закінчення в наступ. числі)

ПАМ'ЯТАЙТЕ, що одним з наших головних обов'язків на чужині є ознайомлювати чужинців з українськими проблемами і визвольною боротьбою українського народу. В цьому Вам допоможе англomовний журнал

“THE UKRAINIAN REVIEW”

Це змістовний і цікавий, об'ємистий, 96-сторінковий ілюстрований кварталник, що появляється вже дев'ятий з черги рік заходами Союзу Українців у Великій Британії. Містить багато актуальних статей з української та міжнародної суспільно-політичної і науково-культурної проблематики. Його одержують численні чужинецькі бібліотеки, університети, дослідні інститути, установи, громадсько-політичні діячі та приватні особи.

СТАНЬ ПЕРЕДПЛАТНИКОМ «THE UKRAINIAN REVIEW» ДЛЯ ШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЙ ПРО УКРАЇНУ СЕРЕД ЧУЖИНЕЦЬКИХ КІЛ, АБО ПРИЄДНАЙ ЧУЖИНЦЯ-ПЕРЕДПЛАТНИКА!

Річна передплата —	ф. 1-0-0	В інших країнах:
Ціна одного примірника —	5 ш.	4 долари
Замовлення слати на адресу:		1 долар.

»THE UKRAINIAN REVIEW«
49 Linden Gardens,
London, W. 2. Gr. Britain

Левко РОМЕН

СЛОВО ПРО »ЗДЕМОБІЛІЗОВАНЕ СЛОВО«

МОТТО: *Як тяжко жити з людьми,
бо мовчати так тяжко.*

Ф. Ніцше: *»Так мовив Заратустра«.*

Мова кожного народу є виразником його духа. У мові, як у геологічних нашаруваннях, зберігається чимало історичних наверствувань, що з них також можна »викопати« чимало такого, що свідчить про минулі етапи життя нації.

Символи тямок — слова, що з них складається кожна мова, мають зовнішню одягу і внутрішню прикметність (якість) щодо здатності висловлювати не тільки загальний зміст, а й нюанси думки і почуттів.

Цієї середової або внутрішньої прикметності нашої мови щодо вислову не будемо тут багато порушувати. Пригадаємо тільки, що українська мова має дуже багато засобів для вислову не тільки всіх тямок (понять) людського думання, а й для вислову багатьох нюансів емоційного стану, як також і ставлення мовця до ним обговорюваних явищ та отбчення. Такі вислови, як от — »кривенька качечка« чи »бідолашне дитинча«, ще можна перекласти (хоч і приблизно) мовою наших сусідів, але такі, як от: »Спátky, дітоньки!« »Синьонь вже спўнькав« — либонь, достомєнно не вдасться перекласти, бо дієслівних ласкальних форм не має жодна європейська мова. Наша мова має також багаті засоби для словотвору завдяки великому асортиментові приростків і наростків (префіксів і суфіксів), як також здатності голосівок і приголосівок чергуватися при певних позиціях.

Торкнемься тут більше зокільної форми нашого слова, — як воно у своїх прилюдних проявах заманіфестовує нас як націю, що по довгій і кошмарній ночі нашої бездержавности наостанку знайшла себе та усвідомила своє післанництво, свою місію поміж сусідами, як між приятелями, так і ворогами.

Велика революція 1917 року захопила наш нарід непідготованим до тих епохальних трудів і дій, що їх можна б було доконати, щоб у своїй хаті таки настала »своя сила і правда, і воля«. Звичайно, тут здебільшого вину спихають на »маси« (»нарід був національно несвідомим«). У цьому є тільки частина правди. Бо і ті, що силою обставин мусіли очолити рух, теж були... несвідомі. Несвідомі того, що права ніхто не дарує — його треба брати силою. Московська пропаганда і »общерусская« література так »залюбляли« свідомість своїм »прекраснодушієм«, що ніхто майже не вірив, що в душах спадкоємців азійських орд і досі живуть »беси«, але вже принатурені, »радниє«. »То така влада царська була... А царат уже впаў і не встане!...« Так себе тішили провідники. От пригадати б хоча репліки голови Генерального Секретаріату Центральної Ради, Володимира Винниченка, 1917-го року при обговоренні справи українізації військових частин: »Навіщо нам бавитись у військо... оселєдці! У нас буде »народня міліція« (це ж мова того, хто так успішно дебютував твором »Краса і сила«). Із ким маємо воювати? З »руською« демократією ми завжди домовимось... Це дослівні його репліки на всіх трьох військових з'їздах, що відбулись у 1917 році.

Чи ж це не розхолоджувало »несвідомих«, яким так кортіло хутчіше додому вернутись та »ділити землю«, якої найбільше обіцяла московська »найлівиша« большевицька партія? !..

А як сталася большевицька контрреволюція, то експромтом творені військові загони не були в стані ставити чоло московським одвічним »разбійничкам« ...

А в час військових дій ота віра в добру волю »російської демократії« породила капітулянтські на́строї і рух »радянофілів« — боротьбістів та українських лівих соціал-демократів, укапістів« — це була вимріяна москалями вода на млин московських імперіялістів — усіх кольорів... Тому то й »устоятись не було сили« ...

За час таких епохальних подій і мова наша зазнала чимало струсів (у час війни — суцільна заборона щонебудь друкувати, у час революції — »міх розв'язався«: стихійні прояви »розкутого слова«). З того часу почавши, українська літературна мова величезними кроками простує до верховин досконалости та поширення обслуги потреб нації в усіх ділянках життя. Але ще із самого початку окупант узяв нашу мову під свою »опіку«, яка йде в на́прямку не розвитку нашої мови, як духового знаряддя нашої нації, а в на́прямку глушення її розвитку, збивання із самостійного шляху та наближення до мови московської, яку оголошено »всесоюзною«, отже, накинено її усім »саюзним республікам«. Оті кількаразові зміни правопису української літературної мови, із майже утотб́женням граматичних правил із правилами мови »всесоюзної«, мають на меті пригасити за́пал молодого покоління до вивчення рідної мови, а хитро спрепарованими шкільними законами примушувати населення засвбювати мову московську, яку з московською нахабністю звуть уже »второ́й радно́й язык«, а Москву звуть — »столиця нашої Батьківщини« (хоч в Об'єднаних Націях засідає манекен, що має репрезентувати »Українську Радянську Соціалістичну Республіку«, отже, та республіка повинна б мати свою столицю, а не рипатись до чужої за кожною дрібничкою!).

Отож, при такому стані речей, нам, що опинилися поза засягом мертвучої московської »опіки«, слід би з подвійним завзяттям та послідовністю плекати та оберігати чистоту нашої єдиної соборної літературної мови. А насправді бачимо дуже сумний стан. У першу чергу — мусить скінчитися стан отаманії щодо правопису: мусимо пристати на один правопис. За підставу цього треба брати т. зв. академічний правопис, ухвалений, як-не-як, компетентним збором наших учених року 1928 (на тій конференції були такі світлі постаті, як от проф. Василь Сімович, Олекса Синявський, Гр. Голоскевич тощо). Що правопис був непоганий, то на це маємо промовистий доказ: за кілька рбків потім Москва, уже без порозуміння із західньо-українськими вченими, самовільно той правопис переробила як нібито занадто »націоналістичний«, і в новому правописі пороблено багато змін, щоб якнайбільш наблизити до мови московської, а після другої війни ті зміни накинута ще більш безпардонні, наприклад, — правопис чужомовних слів цілковито списано з правопису »общерусскаво языка«. Тому пекучою потребою тепер є устійнення єдиного правопису, що зобов'язував би всі видання поза залізною заслоною!

Отже, ті, що очолюють наші наукові установи за кордоном (УВАН, НТШ та інші), повинні довести до щасливого кінця добру ініціативу Об'єднання Українських Педагогів Канади про нове передагування академічного правопису за правописним словником Гр. Голоскевича (що складений за настановами «Норм української мови» Олексі Синявського), згідно з поданими умотивованими увагами та сугестіями як установ, так і окремих осіб.

Тепер доходимо саме до міркувань про наше «здебільшоване слово». Що під цим слід розуміти?

У першу чергу під цим розуміється все те, що в українській мові зокола сторонньому впадає в очі, але не є українським — своєю формою і бринінням. Скажімо — назви географічні. Поляки наш Перемишль звуть і вимовляють «Пшемишль», москвини («руськіє») пишуть і вимовляють «Азовское море» (отже, «Озівське море» — уже не наше!). Тут відразу читачеві чи слухачеві (хто б він не був) уже підказує висновки ота «одежа» слова (розуміючи під цим і графічне оформлення, і бриніння назви).

Оголосивши нашу початкову історію (Київської Русі) за свою, москвини присвоїли собі, включно з назвою, і всі атрибути нашої державности; так само поводяться вони і в царині географії, накидаючи нам свої географічні назви. І не тільки географічні, а навіть особисті віказки (документи) нам підтасовують, фальшують, і ми, через нашу пасивність, виглядаємо справді як безбатченки або — ще гірше! — скочуємось у провалля... провансальства. Докази? Ось кілька.

Під чужою займанщиною, зрозуміло, — накидались чужі нашій мові форми імен, прізвищ, а в «Російській імперії» багатьом нашим ще «заїмпонувало», що нас також зрівнюють «с великім рускім народом» — звуть не тільки на ім'я, а й по-батькові. Це почалося ще за часів Гетьманщини. «Іван Степановіч!» — звертались царські «реґенти» та дяки до гетьмана Івана Мазепи, навмисно цим оминаючи титулування. Поволі це багатьом прицепилось, коли із козацької старшини вилонилось «благородное малоросійское дворянство». Рештки того «малоросіянства» ще й тепер реплікують щиро: «І добре, що крім імени ще й по-батькові: ми ж не безбатченки...» А «старшому» цього й треба: його підопічний не сміє чимось різнитись від нього. Ще цариця Катерина II наказувала своїм сатрапам, посылаючи їх для ліквідації автономних прав Гетьманщини (Лівобережжя): «Вибіть ім із галави развратное мненіє, мнящим себя людьмі чем то отличнимі от здешніх...»

Тож погляньмо, як тепер з іменами. Вельмишановний наш Йосип Гірняк на Україну поїхав «Осипом» — вернувся «Йосипом»... Наука дарма не минулась!.. Але й до його імени причепилось ще й... по-батькові («Йосипович!»). Це — дія «общаго катялка». Та взагалі щодо імен треба констатувати, що немає стійности, і що під впливом окупантів помітна втеча від традиційних українських форм імени. Такі імена, як от «Ганна», «Вустя» тощо цілком добрі в нашій мові тому, що маємо чимало слів, які в назвуці мали чисті голосівки, пізніш до них додано придихові «г» або «в»: «горіх, горобець, вирій» тощо. Тож із цього погляду виходячи, не слід толерувати і виправдовувати нібито доречність форми таких імен, як от «Осип», що живцем узятє з московської (бо коли б і прийшло з чужої мови таке ім'я,

то в українській мові одержало б придинове перед чистою голосівкою, як от біблійний »Адам« став »Ѓаман«, а грецький »аспід« — »ѓаспід«). А в цьому ж імені і в початковій формі є »і«, яке в інших мовах, крім московської, не зникло, тільки стався перезвук початкового складу.

Тож чужоземець, прочитавши, скажімо: »Осип Федькович« чи ім'я іншого титулованого »Осипа« із сучасних наших діячів — »Ага, Russian«, — скаже. Оце така »ціна« того імени. Цікаво, що сам митрополит-ісповідник Йосиф Сліпий не зве себе »Осип«, хоча кінцівку залишає згідно з первісною формою слова.

Але з іменами одначе ще не так кепсько у нас як із прізвищами. Окупанти дуже нашкодили нам з тими прізвищами, кожний на свій копійл налягаючи. Особливо невиразні прізвища з наростком »ів« (ова), форми присвійних прикметників: »Василів, Іванів, Петрів...« Чомусь давні (а подекуди й теперішні) діячі не соромились писати за московським зразком: »Сфремов, Сумцов, Ганцов« тощо. Також чимало дехто затримує свої прізвища у формі польського правопису: »Пшитульський, Черешньовський« (замість: »Прутульський, Черешнівський«). Ніхто ж не буде заперечувати, що зустрівши українізовану форму написання, як от: »військовий міністер О. Жуківський« (за часів Центральної Ради), не матиме сумніву, що це мова про українську людину. Також, зустрівши оголошення про фірму із прізвищем »Iwasukiw« — ви без надуми скажете: »так — це українська фірма«. А от візьмімо прізвище »Кисілевський«. Це написання — не українське, бо по-українському було б: »Кисілівський«, по-польськи: »Kisilewski«, »па-русскі«: »Киселевскій« (подаю вимову в українській транскрипції). Про що ж тоді каже передніш подана форма написання? — Лише про непошану рідної мови.

Крім вище згаданого, з прикрістю слід констатувати »маскування« своїх прізвищ під чужоземну форму. Нещодавно помер у Канаді сенатор Вал, — це колишній »Волохатюк«. А автор монументу пам'ятника Т. Шевченкові у Вашингтоні — це »Мол« (колишній Молодожанин). Таке й з іменами: Михайли поробились »Майками«, Івани — »Джонами«, Володимири — »Вальдеками« і т. п. От і пізнай »свій свого«! Це »Молох« вулиці-асиміляції пожирає живу субстанцію нації.

Тож на питання (бо чути скарги і на це), чому нас так часто »змішують« з москалями, можемо сміливо сказати: »Бо ми самі винні!« Ми непослідовні у своїх учинках і наставах. Ми, замість свято свого триматися, не задумуючись часто переймаємо чужі звички (як оте називання по-батькові, що не є нашою традицією), не оформлюємо своїх зокільних атрибутів у дусі національних традицій, нехтуємо своєю мовою, замість досконало її знати (тобто не соромитись і в граматику та у словники заглядати), щоб могли передати це знання і наступним поколінням.

Отож, слово занебане, упосліджене в побуті тільки до домашнього вжитку на балацький про їжу та погоду — це слово нами таки й здемобілізоване, бо від нього відібрано його зброю — ідейну наснаженість та яскраву маніфестаційність перед очима оточення: »хто ми, ким, за що закуті«!

Схаменімось, пригадаймо Шевченкове: »...І на сторожі коло них поставлю слово«.

Міг Іван БОДНАРУК

Одна з жертв проклятих років

Важкі умовини, в яких жили українці в 1920-30 роках під польською окупацією, були одною з причин, що дехто з галицьких діячів почав орієнтуватися на УССР, де, здавалося, політичний процес вів нестримно до повної суверенності «української радянської держави». Там за часів Шумського і Скрипника відбувалась «українізація» й дерусифікація українських міст, театру, шкільництва і всього життя. Між західними і східними українцями нав'язувались досить міцні зв'язки, особливо на культурному полі. Деякі західноукраїнські письменники, як О. Кобилянська, В. Гренджа-Донський, В. Стефаник і К. Гриневичева видавали в Радянській Україні свої твори, а твори українських радянських письменників поширювалися масово в Галичині. Деяких українських учених із західніх земель Всеукраїнська Академія Наук іменувала своїми членами (Ф. Колессу, К. Студинського, М. Возняка, В. Щурата), у ВУАН працював галичанин Коник, туди був запрошений на працю географ С. Рудницький та інші.

Хитрі московські большевики одночасно повели широку пропаганду. Всіма засобами старалися втовкмачити в голову західнім українцям, що на сході справді будеться українська держава. Львівський консул УССР Лапчинський запрошував до себе на прийняття визначніших галицьких громадян і енергійно працював над «зближенням» західноукраїнських земель із підсоветськими. Уряд УССР запросив відвідати Україну галицьких учених і кооператорів, до Львова приїздили гості з України, навіть сам нарком М. Скрипник. Це все робило певне враження на західніх українців, яким зненавиджена Польща все більше добиралась до шкіри. Так на західноукраїнських землях почало ширитися радянофільство.

Деякі галичани, покладаючи великі надії на «українізацію», почали виїздити до УССР. Крім згаданих вище, на службу УССР стали: О. Бадан, особистий секретар В. Винниченка, математик М. Чайківський, проф. М. Лозинський, чимало колишніх усусусів, а навіть проф. М. Грушевський. На советську Україну виїхало було стільки галичан, що незабаром у Харкові заснувався окремий клуб галичан і створилася окрема літературна організація «Західна Україна».

В той же час письменник і педагог Антін Крушельницький почав у Львові видавати за большевицькі гроші журнал «Нові Шляхи», яким хотів підкопати «Літературний Вісник». Перші числа журналу не викликали підозрінь, у якому напрямі йде журнал. Але дедалі «Нові Шляхи» стали явно на радянську плятформу. Вкінці Антін Крушельницький із цілою родиною виїхав до УССР. За кілька літ прийшла вістка, що вся родина Крушельницьких, разом із тисячами інших українських діячів, була зліквідована П. Постишевим.

Найбільший московський сатрап і найлютіший кат українського народу, Павло Постишев, був двома наворотами в Україні. Вперше приїхав сюди в 1924 р., коли його було призначено секретарем Київського Губкому партії, а 1926 р. він вже став секретарем ЦК КП(б)У. Перші його кроки в Україні були ніби продовженням українізації: він побудував пам'ятник Шевченкові, а потім переніс столицю з Харкова до Києва. Але тоді він зліквідував СВУ, розстрілявши без суду майже дві тисячі членів СВУ і СУМ-у. Тоді поставлено перед військовим трибуналом С. Єфремова, В. Дурдуківського, Т. Слабченка, Гермайзе, Матушевського, Івченка, В. Отаманюка, В. Чехівського, А. Ніковського, Л. Старицьку-Черняхівську, Гребенцького, Голоскевича, Дубровського. Всі вони були зліквідовані або заслані. Вдруге появився Постишев в Україні в січні 1933 р., тим разом у вишитій сорочці. Приїхав до Харкова з доручення самого Сталіна, затривоженого розвитком української культури. Він оскаржив Скрипника, що той, мовляв, проводить примусову українізацію російських дітей в УСССР й підтримує націоналістичні «ухили».

В рамках терористичної акції і чисток Постишева, Москва в 1930-их роках в Україні зліквідувала або запроторила в концтабори тисячі діячів української культури. Не були винятком і українські комуністи, бо й проти них була скерована важка рука Постишева. Не зазнали пощади й ті, що вільно й невільно служили ворогові. На московську північ і Сибір посунули безчисленні потяги з українськими селянами й інтелігентами. Закидаючи Скрипникові, якого він дуже не любив, що той нібито оточив себе польськими й німецькими агентами, Постишев повів люту нагілку особливо проти Комісаріяту освіти, а далі — взагалі проти всіх українців.

В днях 13-15 грудня 1934 року виїзна сесія московської військової колегії найвищого суду ССРСР під головуванням Ульріха і з участю Ричкова та Горячкова, розглянула «справу» 28 українських громадян, письменників, критиків і діячів української культури, засудивши їх до розстрілу. Серед розстріляних були такі письменники: Іван Крушельницький, його брат Тарас, П. Терещенко, М. Лебединець, Д. Фальківський, Г. Косинка, К. Вуревій, Р. Шевченко, Ол. Влизько і інші. В акті обвинувачення говорилося, що більшість обвинувачених прибула до ССРСР, через Польщу й Румунію, з бомбами й револьверами, бажаючи виконати низку саботажів і терористичних актів.

Іван Крушельницький, поет і графік зі Львова, був найстаршим сином Антона Крушельницького і Марії Слободи, славної колись артистки галицької сцени, яка теж залишила по собі слід у літературі. В 1919-1922 роках він перебував з батьками на еміграції, у Відні. Вихований у культурному й інтелігентному середовищі, уже змалку цікавився мистецтвом і літературою, а потім і сам почав писати й малювати. Вернувшись до Львова, співпрацював з «Літ.-Науковим Вісником» (за редакції Д. Донцова) до 1928 року, а з 1929 р. співпрацював у заснованих його батьком «Нових Шляхах». Закінчивши філософію у Віденському університеті, учив української і німецької мов і рисунків у дівочій учительській семінарії в Стрию та на приватних гімназіяльних курсах у Сколім. Оженився з дочкою визначного діяча й заслуженого посла Скільщини Лева Левицького, Галею,

відомою п'яністкою. В 1929 р. покинув посаду вчителя і працював виключно в «Нових Шляхах», довкола яких згруппувалися такі молоді літератори: Р. Сказинський, Я. Галан, С. Масляк, А. Павлюк, Ав. Коломисць і Ю. Косач. Потім виїхав з цілою родиною на Радянську Україну, бо вірив, що вона наближається до повної своєї суверенності. Випадково залишилися у Львові тільки його дружина Галя. Вже заздалегідь перед виїздом за Збруч уся сім'я Крушельницьких була в дуже близьких взаєминах із большевицьким консулом у Львові й галицькими комуністами. В Березові Вижньому, біля Яблонова, з'їздилися щороку на вакації консул Радченко, віцеконсул Григоріїв із жінкою, дочкою і служницею, жінка посла Сельробу (лівіці) Кирила Вальницького, Софія з малим сином (сам Вальницький уже тоді був утік до ССР), і горезвісний Ярослав Галан. З ними всіма втримували зв'язки Крушельницькі, поки виїхали до УССР, щоб на власній шкурі відчувати забріханість комуністичного режиму.

Коли в 1929 році я був у Нижньому Березові, Іван Крушельницький жив у великій дружбі з Я. Галаном. Тоді саме відбувся шлюб Галана в місцевій церкві з дочкою березівського коваля, молоденькою й гарною, але зовсім простою дівчиною. В церкві співав хор, а під час весілля Іван Крушельницький проголосив теплий тост під адресою свого друга Галана. Але вже в наступному році між ними панувала страшна ворожнеча. Галан гостро критикував твори свого колишнього друга, заперечуючи його здібності. Галан був великим циніком і з сарказмом висловлювався про галицьку пресу й наші установи.

Цю подробицю подаю тому, бо є підстави твердити, що Галан причинився до смерті І. Крушельницького. Знаючи його поганий характер, особливо його злобу і мстивість, можемо припускати, що він робив доноси на Крушельницького до советського консульству й до Харкова, ще поки його колишній друг поїхав туди з батьками, дочкою Ларисою, сестрою Володимирою і братами. Виїхали Крушельницькі з усім майном, забравши з собою навіть кімнатну собачку. Коли про батька можна говорити, що служив большевикам за совість, то про синів слід гадати, що вони були щирими патріотами. Тільки спонукані батьком і зневірившись у можливість працювати для нашої культури під польською окупацією, виїхали вони до УССР.

Не беручись оцінювати Крушельницького як графіка й маляра, спинюся коротко на його літературних творах, які показують, що він мав чималий поетичний хист і міг дати багато, якби московська кривава рука не скосила рано його життя. Це стверджують і самі большевики, коли 1957 року, після реабілітаційного процесу, почали називати Крушельницького великим поетом, зазначаючи, що «трагічна смерть перервала творчу діяльність поета». В останній радянській антології «Революційні поети Західної України» поміщено деякі твори, а навіть фотографію Тараса Крушельницького з помилковим підписом Івана.

І. Крушельницький належав до гуртка поетів-ліриків, які нагадують письменників «Молодої Музи» з-перед 1-ої світової війни. Вони писали під гаслом мистецтво для мистецтва, краса для краси. Крушельницький виховався на європейській, головню німецькій, літературі. Але великий вплив

на нього мали теж київські неоклясики, тому в його поезії висуваються на перший план настрої і враження, а тематика є завжди на другому плані. Є в нього теж вплив Г. Гофманстала і німецької поезії. Як великий звеличник Гофманстала, Крушельницький присвятив йому свою першу збірку «Весняна пісня» (Відень, В-во «Чайка»). Вже ця перша збірка помітна своєю оригінальністю. У віршах «Заспів», «Веснянки» і «Молодий садок» пробивається весняність, у «Купчиновому горю», «Грайморі», «Акорді» і «Перлах» домінує молодеча зажуреність. Уся збірка переповнена весняною радістю, хоч де-не-де приходить до голосу тривога і зневіра («Ніч і після ночі»). Збірка вийшла 1924 р. і мала 128 сторінок вісімки.

Почавши з 1924 року поет поміщував свої поезії в різних журналах. Серед них найкраща є мала поема «Мандрівка», присвячена своїй майбутній дружині, Галі Левицькій. У «Літ.-Науковому Віснику» 1927 року друкувався пролог до поеми «Утеча до Аркадії», один із кращих його творів. Гарні теж деякі вірші, поміщені в збірці «Юний спокій», що вийшла в Стрию 1929 року. В вид. «Нові Шляхи», 1930 року, появилася збірка «Бурі і вікна» та драматична поема «Спів за Мадонну Сілівію». В першому томі «Нових Шляхів» 1929 р. вміщена поема «Радощі життя», названа автором «візіями з життєвого шляху людей, що вродились весняними».

Перед виїздом до УРСР, Крушельницький видав у Львові збірку макабричних віршів про «Залізну корову», в якій ніби передбачив і передсказав до подробиць тюремні дні, призначені в недалекому майбутньому і йому, і його родині, і своїм друзям-письменникам. Большевики жорстоко знищили його віру в «обітовану землю» і він, поки помер, мусів пережити тюремні знущання, які описав колись.

«Сьогодні ж прийдуть ще наново...

Вже втретє вони прирекли!

На зайця робитимуть лови, —

У вовчі озброяться кли.

Озброяться в левині сили,

Як тигри, скальнуть пазури,

Розточать п'явками всі жили,

А серце — ордою щурів.

І в'язень вже чує їх кроки...

Вже в дверях заржавілий ключ...

І перед тижацьким їх скоком

Стає він в тюрмі голіруч».

ЛІТЕРАТУРА:

- 1) Юрій Лаврінченко: «Розстріляне відродження» (Instytut Literacki, Париж, 1959).
- 2) П. Ф.: «Згадка про одного ката» («Вільне Слово» з 31. 1. 1959).
- 3) Д. Шалдій: «Боротьба в Кремлі» («Визвольний Шлях», 1957, книжка X).
- 4) М. Стиранка: «Встають душі розстріляних творців» («Вільне Слово» з 11. X. 1958).

Десята Конференція Протикомуністичної Ліги Азійських Народів

В днях 23-27 листопада 1964 року в Тайпеї (Тайвань-Формоза) відбулася Х-та Конференція Протикомуністичної Ліги Азійських Народів (АПАКЛ). У ній брали участь 21 делегація від складових організацій — членів АПАКЛ, і 26 делегацій та представників від різних національних і міжнародних організацій у ролі гостей-обсерваторів.

Веручи до уваги те, що сьогодні вже багато азійських народів знаходяться у боротьбі з комуністичними агресорами або загрожені комуністичним наступом, Конференція проходила під кличем активізації, зміцнення і поширення антикомуністичної боротьби і координації всіх протикомуністичних сил світу. Вже сам факт, що делегації склалися з найвизначніших діячів і політиків державних народів показує, що Х-та Конференція АПАКЛ належить до найважливіших і найуспішніших протикомуністичних конференцій, які досі відбулися.

У ролі гостей-обсерваторів на Конференції брала участь і делегація АБН-у — голова Делегації п. Я. Стецько, секретар — пані Слава Стецько, радник Делегації — проф. д-р Л. Катона (мадяр). Між гостями-обсерваторами були й Р. Ніксон, колишній віцепрезидент США, проф. Лев Добрянський, президент УКК у США, Артахо, кол. міністер закордонних справ Еспанії, В. Тілінг, британський посол до парламенту, і багато інших визначних діячів і політиків. Обсерваторами були й представники НТС-у (біломосковські шовіністи) і АЦЕН-у («Асамблея Поневолених Європейських Народів»), політична концепція якої обмежується кордонами з 1939 року, тому вона спілкує з НТС-ом.

На першій пленарній сесії Конференції з головними доповідями виступали: президент Вільного Китаю Чіанг Кай-шек, кол. віцепрезидент США Р. Ніксон, голова АБН-у Я. Стецько (від АБН і України), кол. президент Лівану, голова філіппінського парламенту, британський посол В. Тілінг, кол. міністер закордонних справ Еспанії Артахо, колишній прем'єр Кореї, турецький сенатор Теватоґля, колишній лясоський міністер освіти, іранський сенатор та інші визначні азійські державні діячі.

Праця Конференції відбувалася в окремих комісіях, які підготували проекти резолюцій, і на пленарних сесіях, які доповняли їх і схвалювали. Тут знову прийшло до чергового зудару між концепцією АБН-у і концепцією НТС-у, яку підтримувала також АЦЕН, зокрема в питанні московського імперіялізму і визволення поневоленних Москвою народів Східної Європи. Але ні одна делегація азійських народів не підтримала концепції НТС-у і запропоновані делегацією АБН-у резолюції були прийняті на комісіях більшістю голосів (проти НТС, АЦЕН і Ліги за самовизначення народів), а на пленарних сесіях були схвалені одногосно. Це чергова поразка білих московських імперіялістів і черговий успіх АБН-у й України на міжнародному форумі.

На закінчення Конференції господарі-китайці влаштували в парламенті прощальний бенкет, на якому головним промовцем від усіх учасників — членів АПАКЛ-у та гостей-обсерваторів — був Ярослав Стецько. Потім промовляли ректор Римського університету і генеральний секретар Китайської Національної Асамблеї п. Ку.

Голова АБН-у, п. Я. Стецько, у своїй конференційній промові підкреслив особливе значення самої Конференції як для вільних, так і для поневолених народів. У розвитку подій і політичної ситуації у світі він наголосив такі факти:

1) Зміцнення національної і соціальної боротьби поневолених в СССР народів, яка вирішально вплинула й на упадок Хрущова; 2) Зростання позиції червоного Китаю, спричинене випродукуванням власної атомової зброї; 3) Другий Ватиканський Собор, що є найважливішою подією у вирішенні духового змагання між християнством і комунізмом-безбожництвом.

»На історичних перехрестях сьогодинішнього світу — говорив голова АБН-у — стоять проти себе в боротьбі на життя і смерть дві, протилежні концепції: імперіяльно-московська і національно-АБНівська; остання стала децидуючим фактором не лише в самій ідеологічній боротьбі з комунізмом, і цей факт був підкреслений самим Хрущовим перед його упадком. Акції АБН-у за залізною заслоною, у вільному світі, а останньо в Скандінавії, і їх відгомін у цілому світі, — примусили Хрущова шалено zareагувати під час його промови в Готенборзі (в червні 1964 р.) і рівночасно скомпромітувати себе. Таким чином були ще раз підтверджені перед цілим світом сила і незнищенність ідей АБН...

Інтенсивна національна боротьба за волю і незалежність поневолених народів паралізує московські пляни відвертих імперіялістичних завоювань. Москва щораз більше усвідомляє собі можливість внутрішнього розкладу її імперії, який мусить прийти як наслідок національних революцій...

Атомово бомба червоного Китаю не є великою небезпекою, якби були належно оцінені й інші важливі моменти. На китайському континенті нарід, у своїй масі, не любить ані Леніна, ані Сталіна, ані Маркса, він визнає і шанує Конфуція і Сун Ят-сена. Але коли ігнорується національно-китайську альтернативу і Тайвань розглядається лише як мілітарний мостовий причілок, а не як свободолюбний острів, яким захоплюються сотні мільйонів людей на китайському суходолі, тоді, самозрозуміло, Мао Тсе-тунг і його атомово бомба є небезпечні. Як довго Тайвань не може свободно вирішувати, щоб розгорнути визвольну війну на китайському континенті, як довго Південний В'єтнам і Південна Корея не зможуть розпочати мілітарний наступ на опановані комуністами північні частини своїх країн, так довго намагання усунути червоно-китайську небезпеку будуть безуспішні...

В ідеологічному зударі зі світовим комунізмом приділяємо велику увагу екуменічному Соборові Католицької Церкви в Римі. Тому, що оден мільярд людей, себто, одна третина всього людства закована в ланцюги безбожницької комуністичної тиранії, ми вважаємо, що першим і головним обо-

в'язком найвищої інстанції Католицької Вселенської Церкви є: обговорити як основну проблему в схемі »Церква в сьогодишньому світі« негідне людей животіння богоподібних істот у межах комуністичної імперії і видати заклик до хрестоносного походу віри, як духової офензиви для оборони переслідуваних і терплячих. Тому пропоную Х-ій Конференції АПАКЛ звернутися з відповідним апелем у цій справі до Ватиканського Собору Католицької Церкви...

Вільний світ повинен зірвати всі контакти з Советським Союзом і його сателітами, повинен створити господарську бльокаду, повести політичний наступ, скріпити визвольні рухи в СССР, червоному Китаї, Югославії Тіта і в сателітних державах. Повинен викинути з ОН представників комуністичних держав, створити довксла СССР перстень антикомуністичних радіостанцій та центрів інфільтрації, врешті — дати військову допомогу визвольним рухам поневолених Москвою народів. Росія постійно погрожує термоядерною війною, але вона боїться національно-визвольних революцій...

Уривки з промови голови АБН-у Я. Стецька показують і головну частину проблем, якими займалася Х-та Конференція АПАКЛ-у.

Внизу подаємо деякі уступи резолюцій, схвалених на Конференції, особливо ті, що мають безпосереднє відношення до московської імперії і визвольної боротьби поневолених нею народів.

В справі советсько-московського імперіялізму в резолюціях є такі твердження:

»Взявши до уваги факт, що всі імперії розпадаються на національні держави, існування російської імперії, т. зв. СССР і його сателітів, є наочним пережитком.

Національно-визвольні рухи поневолених народів в СССР та його сателітних країнах є децидуючим чинником у боротьбі з Москвою, як одного з двох найважливіших центрів світового комунізму.

Тому Конференція постановляє:

Підтримати резолюції Американського конгресу в справі »Тижня поневолених народів« і виявити свою солідарність із прагненням естонців, латвійців, литовців, білорусів, українців, грузинів, вірменів, азербайджанців, північно-кавказців, козаків, туркестанців (узбеків, казахів, таджиків, киргизів, туркменів), ідель-уральців, поляків, словаків, чехів, мадярів, румунів, болгарів, албанців та інших народів, які борються проти комуністичної тиранії і чужого московського панування, допомогти їх намаганням відзискати національну незалежність у межах своїх етнографічних територій...

Вимагати справедливого миру між усіма народами світу, такого миру, який ліквідує усі вияви національного поневолення і забезпечує неподільність волі в цілому світі.

Мобілізувати протикомуністичні сили вільних країн до боротьби з російським імперіялізмом і комунізмом, підтримувати національно-визвольні революції, щоб побороти комуністичну тиранію без атомової війни.

Підтримувати намагання членів Американського конгресу створити постійний комітет для справ поневолених російським імперіялізмом і кому-

нізмом народів, підтримати намагання створити Академію Волі, яка служила б справі національного визволення».

Інші уступи постанов АПАКЛ-у рекомендують скликати Світовий анти-комуністичний конгрес і Світову конференцію для підтримки поневолених націй у їхній боротьбі за волю і незалежність. Закликають усі вільні азійські парламенти і уряди підтримати резолюцію Американського конгресу про «Тиждень поневолених народів» та проголошений китайський «День волі», відзначити вже в 1965 році «Тиждень поневолених народів» і таким способом виявити свою солідарність з боротьбою поневолених Москвою народів і з їх прагненням розвалити російську імперію на національні незалежні демократичні держави.

Окремими ухвалами Конференція АПАКЛ-у засуджує комуністичні людиновбивства, зокрема московські злочинні морди:

»Х-та Конференція АПАКЛ у зв'язку з 5-ою річницею смерті С. Бандери, провідника Українського Визвольного Руху, якого вбив у Західній Німеччині агент КГБ з доручення московського советського уряду, на наказ Шелєпіна, теперішнього члена президії КПСС, постановляє:

Засудити методи морду і атентату, що їх уживають комуністичні агенти в боротьбі проти вільних людей, особливо проти борців за волю поневолених народів, які живуть поза межами своїх батьківщин.

Докласти всіх зусиль, щоб вільний світ звернув увагу на ці злочини московсько-советського уряду та інших комуністичних режимів, як і на те, що злочинці зміцнюють свої сили і скріплюють свої позиції».

Х-та Конференція Протикомуністичної Ліги Азійських Народів скріпила антикомуністичний і антиросійський фронт вільних і поневолених народів у цілому світі. Українська визвольна концепція, що стала концепцією АБН-у, стає ідеологічною і політичною плятформою всіх волелюбних людей, що борються за справедливий лад, правдивий мир і вільне державне життя всіх народів.

З Різдом Христовим і Новим Роком сердечно вітаємо наших Співробітників, Представників, Передплатників і Читачів та складаємо всім найкращі побажання.

Гаряче вітаємо весь український народ, Ієрархів і Духівництво Українських Церков, Проводи українських установ і організацій та всіх українських патріотів.

Щиро вітаємо Проводи і Членів ЗЧ ОУН, АБН і всіх Організацій Визвольного Фронту.

Хай Новонароджений Ісус благословить наш труд і жертви на службі нашій рідній Батьківщині-Україні.

Христос Родився! — Славім Його!

*Редакція, Адміністрація і Друкарня
» В и з в о л ь н о г о Ш л я х у «*

Софія НАУМОВИЧ

Поет-перекладач із потреби, чи з покликання?

Кожному з нас, працівників пера, доводиться інколи перекладати з чужих мов на нашу або — що багато важче — з нашої на чужі мови. Робимо це, так би мовити, з «журналістичного обов'язку», для якоїсь статті чи студії і майже завжди на злободенні теми, найчастіше «виловлюючи» в пресі т. зв. «україніку».

Але рідко, дуже рідко, перекладаємо белетристику, хіба на замовлення і завжди з якоїсь чужої мови на українську. До винятків, і то важких, належить мистецький переклад з української мови на будь-яку чужу. При чому ж старші з нас краще володіють українською мовою і слабше чужою, молодші ж — вихованці чужих шкіл і університетів — краще володіють одною або й кількома чужими мовами і слабше українською, себто мовою своїх батьків.

Щодо поезії — то це майже безнадійна справа! Завдяки наполегливості наших старших і молодших поетів у нас все ж таки появляються переклади поезій, а то й цілих збірок, із різних чужих мов на нашу, і з різних часів — від грецьких класиків до сучасних модерністів. Але у відворотному порядку — справжня катастрофа! Важко було впорядникам Шевченкових збірок французькою і англійською мовами, коли треба було зібрати бо-дай декілька перекладів його поезій. І довелося вміщувати в цих збірниках, побіч недолугих і безпорадних перекладів випадкових людей та добрих, але нецікавих через

підбір перекладів чужинецьких поетів давніших часів, і зовсім модерно трактовані переклади нашої поетичної молоді. Тому збірники ці вийшли «дуже нерівні», щоб не сказати — «кострубаті». Власне тому поява кожного сучасного поета-перекладача настільки важлива, що нею треба зацікавитися.

Одним із таких перекладачів є Володимир Косик, редактор французькомовного бюлетеня «Л'Ест Еропеен». В. Косик знає однаково обидві мови — українську і французьку, але ніколи досі не виступав, як поет чи перекладач. Змусила його до цього необхідність. У ювілейному, Шевченківському році йому треба було — відповідно до політично-публіцистичного характеру бюлетеня — проілюструвати статтю про Шевченка сильними, сповненими політичного звучання Шевченковими поезіями. У згаданих збірниках не знайшов їх, тому взявся сам перекладати те, що йому було потрібне. І вийшло непогано. Можна сказати й більше: саме тому, що він не намагався вишукувати «гарні» поетичні фрази чи метафори і вживав звичайної, буденної «газетярської» мови, — його переклади вийшли дуже «модерно», відповідно до сучасного простого, навіть вульгарного стилю. До того ж він старався, нехтуючи вишуканістю форми, передати якнайточніше зміст і дух Шевченкової поезії. І ось таким способом він добився подвійного успіху: його переклади дуже точні й адекватні, при цьому ж — модерні.

В 31-у числі бюлетеня (за липень 1964 р.) маємо такі нові переклади Володимира Косика французькою мовою поезій Тараса Шевченка: «Суботів», «Розрита могила» (уривок) і «Великий льох» (уривок).

Відгуки читачів на ці перші спроби були, мабуть, добрі, бо ось у 35-у числі бюлетеня (за листопад 1964 р.) бачимо нові переклади В. Косика, цим разом переклади молодих підсоветських українських поетів. Їх попереджує стаття В. Барського п. з. «Муки української молоді». В цій статті автор коротко інформує про сучасну підсоветську молодь взагалі, а далі зупиняється на кількох поетах, поезії яких В. Косик переклав на французьку мову. Тематика цих поезій різна, проте в кожній із них відчувається високий гуманізм, бажання справедливості, патріотизм і ніжність — саме оці загальнолюд-

ські чесноти, які прикрашають кожен справжню поезію.

Щодо перекладів В. Косика, можна сказати, що він і далі тримається тої самої засади — переказати французькому читачеві якнайточніше думки й образи авторів, передати цей молодечий, проте глибоко-філософський дух їхніх поезій скромними, скупими засобами звичайної повсякденної мови. Цим він, на нашу думку, досягає дуже добрих наслідків, саме таких, що про них ідеться модерним поетам: скупими засобами передати високе й глибоке.

Тож побажати б Володимирові Косикові, щоб він — почавши з необхідності — вже далі відчув у собі покликання до цього священного діла: познайомлювання французького літературного світу з українською поезією.

Мір Микола КРАВЧУК

З видань у поневоленій Україні

(Короткий огляд)

Кротевич, Євген: КИЇВСЬКІ ЗУСТРІЧІ; спогади про людей, факти і події. Вид. «Молодь», Київ, 1963 р., стор. 188, тираж — 25.000 прим.

Євген Кротевич, один із найстарших українських письменників, розповідає у своїх спогадах про зустрічі з визначними українськими письменниками, поетами і культурними діячами. Так розказує він про Михайла Старицького, Миколу Лисенка, Лесю Українку, Івана Франка, Панаса Мирного, Олександра Мишугу, Марію Заньковецьку, Миколу Тобілевича, Панаса Саксаганського, Любов Яновську та інших.

Книжка цікава.

УКРАЇНСЬКА МАТЕМАТИЧНА БІБЛІОГРАФІЯ, 1917-1960. Ред. колегія: Й. З. Штокало та інші. В-во Академії наук УРСР, Київ, 1963, стор. 381, тираж — 710 прим.

В передмові зазначено, що «укладачі (цієї бібліографії) виходили з тієї настанови, що наш показник повинен охопити всі праці вчених математиків — наукові, науково-методичні, науково-популярні, підручні, довідникові й праці з питань організації наукової і навчальної роботи в галузі математики».

До цього бібліографічного показника залучено й переклади, що друкувались в Україні, та праці укра-

їнських авторів, що були друковані за межами України.

Фактично — це не бібліографія української математики, а тільки бібліографія праць різних авторів, що друкували свої праці в Україні.

Є в ній і праці математиків, що були заслані, напр., Михайла Кравчука, Миколи Чайковського, Мирона Зарицького, В. Й. Левицького та інших. Микола Чайковський (син письменника Богдана) є одним із членів редакційної колегії, яка опрацювала цей біографічний довідник. Він укладений поазбучно за авторами.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО; БІБЛІОГРАФІЯ ЛІТЕРАТУРИ ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ, 1839—1959. Упорядкували: І. З. Бойко та інші. В-во Академії наук УРСР, Київ, 1963, два томи, тираж — 1.500 прим.

Ця бібліографія літератури про життя і творчість Т. Шевченка, опрацьована заходами Публічної бібліотеки Академії наук, має у двох томах 9.264 позиції. Матеріал укладений за предметами. Дальше упорядкування матеріалу подано в хронологічному порядку, за роками видань, а в межах років — поазбучно.

В показнику, звичайно, є такі розділи як «В. І. Ленін і дожовтнева «Правда» про Т. Г. Шевченка», «Постанови комуністичної партії про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка» і т. п.

Крім підсовєтських публікацій (і то не всіх) укладачі залучили і деякі матеріали про Шевченка, що були друковані в українських журналах і часописах поза межами СССР, але тільки до 1939 року.

Упорядники цієї бібліографії визначно виявили свою тенденційну мету: фальшувати творчість Великого

Кобзаря. Доказом цього є і той факт, що вони поминули праці багатьох визначних шевченкознавців, наприклад: Павла Зайцева, Степана Смалъ-Стоцького, Леоніда Білецького, Сергія Єфремова, Михайла Грушевського, Миколу Глобенка, Є. Ю. Пеленського, В. Дорошенка, В. Міяковського, Є. Маланюка і багатьох інших.

Кожний із томів згаданої бібліографії має такі індекси: предметно-тематичний, поазбучний показник імен і матеріалів та список періодичних видань (газет і журналів), що використані в цій бібліографії.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО; ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІЯЛИ, 1814—1963. Упорядники: І. Л. Бутич та інші. Державне видавництво політичної літератури УРСР, Київ, 1963, стор. 564, тираж — 6.000 прим.

Це вже друге видання Збірника, що був вийшов 1950 року. Він укладений хронологічно і містить у собі «документи і матеріали», які стосуються до життя і творчості Тараса Шевченка.

Збірник дуже тенденційний, у ньому бракує багато матеріалів, саме тих, що не вигідні для московського окупанта. Дуже мало матеріалів про ювілейні вшанування пам'яті Т. Шевченка в Галичині (перед першою і по першій світовій війні), а про новіші часи й поготів. Немає і згадки про величаві ювілейні відзначування 100-ліття з дня смерті Т. Шевченка в 1961 р. у вільному світі. Лише, мов на сміх, згадано «святкування» групки збаламучених Москвою «прогресистів» у Нью-Йорку, Бостоні і Торонті.

Багато «документів» і «матеріалів» надруковано московською мовою. Збірник — крайне тенденційний.

Шевчук, Г. М.: КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ В 1921—1925 РОКАХ. В-во Академії наук УРСР, Київ, 1963, стор. 432, тираж — 590 прим.

Автор пише, що поставив собі за завдання накреслити культурний розвиток України в ділянках шкільної і позашкільної освіти, організації шкільництва, наукових та дослідних закладів, преси, видавництва тощо.

Але годі знайти у його праці наукове, об'єктивне насвітлення порушених питань. Вона написана згідно з директивами партії і з об'єктивністю немає нічого спільного. Тому в ній так багато нападів на «українських буржуазних націоналістів». Особливо нападає автор на К. Меннінга за його праці “20th century Ukraine” і “Ukraine under the Soviets”. Шевчук оскаржує Меннінга, що той пропагує воєнний похід проти СРСР і «закликає український народ до боротьби проти російського народу, проти радянської влади, проти революційного руху в усьому світі» (стор. 39). А далі пише:

«Така фальсифікація, що використовується у розпалюванні нової світової війни, офіційально підтримується імперіалістичними урядами. Відомо, що Конгрес США прийняв

горезвісну резолюцію з закликом до «визволення» нібито «поневолених країн», в тому числі України. В США організують «тижні поневолених народів», «дні незалежності України» та інші провокації» (стор. 40).

Не забув московський лакей згадати і видану в Канаді «Великої історії України», в якій розділ про 1923–1948 роки «написав запеклий буржуазний націоналіст Дмитро Дорошенко» (стор. 41).

Автор згадує і про те, що у свій час при ВУАН існувала постійна комісія для складення словника української живої мови, яку очолював академік А. Кримський. Подає, що опрацьовано академічний словник української мови і 41 термінологічних словників із різних галузів науки. Але замовчує, яка доля зустріла ці словники, а головне — їхніх авторів і укладачів. Натомість нападає на М. Грушевського і Єфремова, мовляв, під час українізації і НЕП-у «відвертіше стали виступати буржуазно-націоналістичні елементи в галузі історії та літературознавства (які гуртувалися біля Грушевського та Єфремова) з проповіддю теорії єдиного потоку» (стор. 339).

Тираж 590 примірників, як на «суверенну радянську Україну», більш ніж мізерний.

ПРИЄДНАЛИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ «ВИЗ. ШЛЯХУ»

Демчук Лука (Ковентри)	— 1	Адмін. «Шляху Перемоги»	— 1
Міщук Ч. (Австралія)	— 1	Петрук М. (Австрія)	— 1
Харина І. (Канада)	— 1	Юрченко Ф. (Австрія)	— 1
Глушко М. (Лій)	— 1	Д-р Кльос О. (США)	— 1
Легкий М. (Мідлетон)	— 1		

Щиро дякуємо активним Приятелям нашого журналу за приєднання нових передплатників. Хто черговий?

ХРОНІКА

З українського життя у діаспорі

* V-ий Собор Української Православної Церкви у США. В днях 23-25 жовтня 1964 р. в Честері (США), в церкві Успіння Пресвятої Богородиці, відбувся V-ий Собор Української Православної Церкви у США. Його попередила передсоборна сесія Ради Митрополії, що відбулася 22 жовтня мин. року. Головними доповідачами про стан і завдання Української Православної Церкви у США були: Владика Митрополит Іоан, його заступник Архiepіскоп Мстислав і Архiepіскоп Володимир. На голову Консисторії Української Православної Церкви у США знову обрано Владика Мстислава.

* X-ий Головний З'їзд СУМА. В днях 21-22 листопада 1964 року в Нью-Йорку відбувся X-ий з'їзд Спільки Української Молоді у США. Присутні на з'їзді 108 делегатів від Осередків репрезентували 5.000 членів СУМА. Звіти показали великий розвиток і пожвавлену діяльність української молоді та юнацтва, що організовані у Спільці Української Молоді в США. Сьогодні СУМА розпоряджає майже півмільйоновим майном. Головну Управу СУМА на протяг двох років обрано в такому складі: голова — Лев Фугала, заступники голови — Мирослав Шмігель і інж. М. Семанишин, секретар — Григорій Цебрій, орг. референт — Богдан Казанівський, культурно-освітній референт — Євген Курило, реф. преси — Іван Ковбаса, фінансовий реф. — Евстахій Несторук, головний булавний (керівник Юнацтва) — м-р Євген Гановський, спор-

товий реф. — Юліян Куляс, реф. жіноцтва — п-ні О. Бура, господарський реф. — Володимир Левенець, члени Управи — Мирон Лушак, Ананій Никончук, Теодор Цішкевич, Марійка Яцків, Ігор Заяць, Володимир Костик, Володимир Никольяк, Корнель Василік, Михайло Шашкевич, Баріцький і Яременко. Контрольну Комісію очолив Михайло Фурда, а Товариський Суд — Юрій Бурлака.

* XIX-ті Загальні Збори УДК у Бельгії. 18-го листопада мин. року в Брюсселі відбулися XIX-ті загальні збори Українського Допомогового Комітету в Бельгії. Президію Головної Ради УДК обрано в такому складі: голова — д-р В. Попович, заступники голови — пані З. Витязь і м-р Г. Ощипко, секретар — м-р О. Коваль, скарбник — м-р В. Закальницький; члени Головної Управи — В. Сидор, Г. Наумович, Я. Сорока, М. Корольок, С. Бойко. Контрольну Комісію очолив м-р М. Когут, а Товариський Суд — д-р С. Божик.

* Нове керівництво Дому Української Науки в Мюнхені. Товариство Сприяння Українській науці відбуло 7 липня мин. року свої Загальні збори й перевибрало нову Управу Дому Української Науки в Мюнхені (Німеччина), яким воно піклується. На голову Управи обрано доц. інж. Дем'яна Пеленського, а членами Управи — проф. д-ра Василя Орелюцького, проф. д-ра Володимира Кубійовича і д-ра Атанасія Фіголя.

* Англомовна Антологія української прози. У видавництві »Свобо-

ВОЛОДИМИР ДЕЙЧАКІВСЬКИЙ

11-го грудня 1964 року в шпиталі св. Йосифа в Торонті (Канада) несподівано помер на удар серця бл. п. ВОЛОДИМИР ДЕЙЧАКІВСЬКИЙ.

Відійшов у Вічність великий український патріот і борець за волю України. Покійний народився 27 квітня 1913 року в Ямниці на західньоукраїнських землях. Шлях Покійного — це шлях борця-революціонера, позначений Його великою жертвовою працею і активністю. Був довголітнім провідним членом ОУН, кол. членом Проводу ЗЧ ОУН, організаційним референтом Канадського Теренового Проводу ОУН, учасником підпільної боротьби ОУН проти большевицької Москви, в'язнем польських і німецьких тюрем та концтаборів, суспільно-громадським і політичним діячем, членом центральних управ Організацій Українського Визвольного Фронту в Канаді (ЛВУ, СУМ, Вид. Спільки «Гомін України», Кред. Спільки «Будучність» та інших).

В силі віку й енергії залишив Покійний у глибокому смутку свою дружину Ірину і трое малолітніх дітей. Залишив і своїх друзів, з якими довгі роки працював спільно для визволення українського народу. Але пам'ять про Нього — націоналіста-революціонера, вірного сина України — залишиться назавжди в серцях українського народу, для якого Він жив і невтомно працював.

Спи спокійно, Дорогий Друже Володимире, і хай чужа земля буде Тобі легкою!

да» (Джерзі Сіті, США), вийшла англійською мовою антологія української прози п. з. "Their Land" («Їхня країна»). Книжка має 325 сторін. У ній вміщено оповідання визначніших українських новелістів (І. Франка, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Юрія Клена, Григорія Косинки та ін.). Вступне слово написав проф. К. Меннінг, а розвідку про українські короткі оповідання — д-р Лука Луців. Антологію зредагував Михайло Лучкович.

* Нове видання УВАН. Українська Вільна Академія Наук у Нью-Йорку почала друкувати монументальний твір — «Українські народні мелодії». Це праця українського музикознавця Зіновія Лиська, який продовж багатьох років зібрав одинадцять із половиною тисяч українських народних пісень — тексти з мелодіями. Твір появиться у десяти томах, і один із них уже вийшов.

В КАЛЕЙДОСКОПІ СВІТУ

СІМ ЧУДЕС СВІТУ

В давнину люди гадали, що числа сім має особливу магічну силу. «На небі сім плянет, тиждень має сім днів, на світі є сім найтяжчих смертних гріхів» — казали вони. Та й чудес на світі налічувалось також сім. На старовинних папірусах і су-

воях пергамену описано такі сім чудес світу: *Піраміди в Єгипті, Вавилонські висячі сади, Родоський колос, Ефеський храм Артеміді, Галікарнаський мавзолей, Олімпійська статуя Зевса і Олександрійський маяк.*

ЕГИПЕТСЬКІ ПІРАМІДИ

»Все на світі боїться часу, а час боїться пірамід«, — каже старовинний афоризм. У Єгипті є до сімдесяти пірамід і саме їх уважали за перше чудо світу. Розкинені вони на західньому березі Нілу в Гізі, поблизу Каїру. Це гробовниці фараонів, що жили в третьому тисячолітті до Христа, — Хеопса, Хеврена і Мікеріна.

Найвища з них — піраміда Хеопса, що колись була висока на 146,5 метра. Це десять п'ятиповерхових будинків, поставлених один на одному. Згодом вершина піраміди завадилася і вона стала нижча на десять метрів. Площа, що її займає піраміда Хеопса — 5 гектарів.

Ця велетенська будівля, як зовні так і всередині, складається із гладенько відшліфованих кам'яних блоків, яких налічується, приблизно, 2,300.000. Кожен із них важить дві з половиною тонни, а окремі блоки — по тридцять тонн. Щоб укласти таку велику кількість кам'яних брил, треба було стотисячної армії рабів, які працювали на тій будові понад двадцять років. Тодішні єгипетські будівельники не знали ніяких механізмів, тому сьогодні

важко навіть уявити собі, яка це була складна й мозольна праця.

Щоб здобути камінь, у скелі висвердлювали дерев'яними трубочками ряд отворів, підсипаючи під трубочки мокрий пісок. Вже тільки це було пекельною працею. Потім в отвори заганяли дерев'яні клини і заливали їх водою. Дерево набрякало і розривало камінь. Брилу, що відокремлювалась від скелі обробляли бронзовими інструментами і на дерев'яних катках підтягали до берега Нілу. Тут раби вантажили камінь на баржу і везли його річкою. Потім розвантажували і знову тягнули на будівництво піраміди. Вже на місці брили шліфувалися з допомогою води і дрібного піску, а тоді підіймалися канатами по похилій горі, яку насипали перед тим із землі й каменю. Насипання такої гори також потребувало величезних витрат часу, сил і праці, бо вона мала бути майже така висока, як запланована піраміда.

Піраміди прославляли могутність фараонів, володарів життя і смерті цілої країни. Їх розміри мали бути втіленням величі й сили їх будівничих, себто фараонів. Єгиптяни

вважали, що життя триває і за гробом, отже гробниця — це дім померлого.

Всередині піраміди будували невелику камеру, в якій зберігалася мумія фараона, і приміщення на всіляке знаряддя, яке, згідно з повір'ям, було йому потрібне після смерті, в загробному житті. Кожний фараон, ставши на престол, відразу починав будувати собі гробницю. Як правило, будівництво такої гробниці тривало впродовж цілого життя володаря, з величезним напруженням сил цілого Єгипту. По смерті володаря відразу починалося будівництво нової піраміди для його наступника. Різна висота пірамід пояснюється тим, як довго вона будувалася, як довго царював фараон. Піраміди будували досить дивним способом — спершу зводилася невелика піраміда, а потім її немовби вставляли в товстий футляр з каменю, і так кілька разів. Інакше кажучи, піраміда росла не тільки вгору, а й у ширину.

Піраміда Хеопса «надбудувалася» таким чином тричі. В ній знайдено три поховальні камери, одна над одною. Саркофаг фараона знайдено в третій, останній камері.

В давнину побудова прямого кута становила великі труднощі. Єгиптяни помітили, що трикутник, у якого сторони відносяться як 3:4:5, має проти більшої сторони прямий кут. Це здавалося їм таким дивним, що вони уважали його за трикутник з особливими магічними властивостями.

Якщо розрізати піраміду Хеопса на вершині, то в перерізі виявляться два такі магічні єгипетські трикутники, притулені один до одного. Це значить, що пропорції піраміди мали якийсь особливий, відомий тільки жерцям священний змісл. Велике

значення мало те, щоб грані піраміди були розташовані за сторонами світу. За дві з половиною тисячі років до винайдення компаса єгиптяни зуміли так розрахувати основу Хеопсової піраміди, що її боки орієнтовані на північ, захід, південь і схід з точністю 0°4'35". Така помилка допускається навіть за найновіших сучасних способів розрахунку.

Піраміди були оточені високою гладенькою стіною, за якою рівними рядами розміщувались гробниці царських родичів і вельмож. Біля підніжжя гробниці царя лежали мов цілі міста мертвих із вулицями, що перетинали одна одну під прямими кутами. Ці гробниці були складені з тесаного каменю; всередині кожної з них була статуя померлого і його мумія. Ніхто, крім кількох жерців, вартових піраміди, не мав права перейти окресленої білою стіною межі. Ніхто не смів порушувати спокою мертвих.

До східного боку піраміди прилягав храм. Він називався «верхнім», але був ще й «нижній» храм, висунутий у бік Нілу так, щоб під час повені вода підходила до його стін.

На схід від нижнього храму зеленіли зрошувані Нілом лани, на захід — починалася мертва пустеля. Нижній храм немовби стояв на межі життя і смерті. Він був останнім місцем, де могли прийти родичі або близькі небіжчика. За його межі, в глиб до верхнього храму, могли проходити тільки жерці. Потрапити поза огорожу піраміди можна було лише через нижній храм і далі між двома стінами, що утворювали довгий коридор без стелі. Стіни відгороджували перехід, що з'єднував нижній храм із верхнім. Полірованою гранітними плитами підлогою

цього переходу везли човен з мумією фараона.

При верхньому храмі у скелі виступували приміщення для царських човнів, а було їх, як правило, п'ять. В одному привозили мумію фараона, а чотири інших призначалися для плавання до богів Півночі, Заходу, Сходу й Півдня. Цю мандрівку, як вірили єгиптяни, фараони здійснювали у своєму загробному царстві.

До наших днів залишився нижній храм піраміди Хефрена з величезними стовпами з колосальних гранітних брил, обтесаних і відполірованих з ідеальною точністю. Відоме й ім'я будівника цього храму — Імхотеп.

Піраміда Хефрена на три метри менша за піраміду Хеопса. Та грізному цареві було мало гробниці заввишки 50-поверхового будинка, він наказав збудувати побіч неї пам'ятник, вічний, як сама піраміда.

З суцільної скелі, заввишки шести-поверхового будинку, витесано поstatь сфінкса — лежачого лева з головою фараона Хефрена.

Сильний, як лев, і розумний, як людина, — сфінкс улюблене дітище єгипетської мітології. Кам'яний сфінкс — символічний вартовий гробниць і храмів. Сфінкс у Гізі — найбільший із древніх сфінксів. Велетенська голова Хефрена здавалася такою могутньою і грізною, що ще в древності сфінкса назвали «батьком трепету».

Великий сфінкс зберігся цілим і неушкодженим до початку XIX століття. Та коли до Єгипту прийшла армія Наполеона, французькі воюючі для розваги почали стріляти з гармат до шедеву стародавнього мистецтва. Зруйнувати пам'ятник їм не удалось, але велетенська голова Хефрена була знівечена.

ВИСЯЧІ САДИ ВАВИЛОНСЬКИХ ЦАРІВ

В 626 році до Христа вавилонські володарі звільнилися від асирійського панування, а в 538 році до Хр. їх царство назавжди розбив перський полководець Кір.

Проте за той короткий час панування вавилонських царів Вавилон став найбільшим містом світу. Десятки тисяч бранців із завойованих вавилонськими царями країн — Сирії, Юдеї, Фінікії — день і ніч зводили колосальні споруди в столиці безлісної і бідної на будівельний камінь країни.

Вавилон був збудований із цегли на двох берегах Єфрату. Місто оточували два кільця стін «заввишки гори», як твердили древні мешканці. Перша, зовнішня стіна заввишки

п'ятиповерхового будинка була така груба, що на ній могли розминатися дві четвірки коней.

Внутрішня стіна була вдвоє вища, але не така широка. Проте на ній могли розминатися два вершники. Існувала й ще одна стіна оstonь міста, що перегородила все межиріччя Тігру і Єфрату.

Внутрішня стіна Вавилону була укріплена безліччю веж, що підіймали свої зубці через кожні 18-20 метрів, і здалека здавалося, ніби місто оточене частоколом. Сірожаті стіни були облицьовані цеглою, складеною на асфальті, і прилягали до рова, який можна було затопити, перетворивши таким чином Вавилон на острів серед безкрайого моря жовто-бурої каламутної води.

Вісім мостів вели до восьми воріт, що відповідало кількості головних вавилонських богів. Найпишнішими були північні ворота, присвячені богині Іштар.

Посеред міста височіла башта, яку звали «Домом заснування неба і землі». Башта ярусами (поверхами) підіймалася вгору до неба. Перший її ярус був білий, другий — чорний, третій — червоний, четвертий — синій, п'ятий — рожевий, шостий — срібний, а на сьомому, верхньому позолоченому ярусі стояла статуя головного бога Вавилону — Мардука.

Тут, як говорить переказ, жив дракон — втілення цього бога, стояли золоте ложе, золоте крісло й золотий стіл, на випадок, якби священний дракон забажав перетворитися на людину.

«Дім заснування» був найбільшим із 53 храмів Вавилону, але й інші храми відзначалися пишнотою і багатством.

Але не величезну стіну, і не колосальну башту називали чудом світу. Уяву древніх мешканців вражали сади вавилонських царів, відомі в історії під назвою «висячі сади Семіраміди».

Висячі сади були частиною палацу, недоступного для мандрівників. Стародавні автори, розповідаючи про них, користувались лише легендами і чутками, тому описи тих садів не тільки туманні, а й суперечливі.

В XI стол. до Христа в Асирії царювала цариця Шумашабад. Її ім'я, оточене легендами, увійшло в історію в грецькій вимові — Семіраміда.

Фантазія древніх греків приписала Семіраміді спорудження майже всіх головних будов Вавилону. Насправді ж Шумашабад-Семіраміда жодного відношення до них не мала, бо

після її смерти Вавилон зазнав страшних руйнувань і відбудовувався принаймні двічі.

В VI стол. до Христа цар Навуходоносор збудував на штучній платформі, що прилягала до міської стіни, по сусідству з брамою богині Іштар, палац. Цю платформу будували десятки тисяч полонених. Одна частина її була всередині міста, а друга — за його межами. На ній містилося дуже багато приміщень: казарми, арсенали, комори, льохи, винниці.

Платформа Вавилонського палацу була надто висока, щоб спускатися з неї вниз на прогулянки. Тому тінявий парк посадили на зовнішній фортечній стіні. Він щаблями підіймався на рівень платформи палацу. Цей сад-сходи мав шість щаблів, на один менше ніж головний храм міста. Знизу, з міста, зелені сходи, що підіймалися до безхмарного неба, здавалися горою, яка «виросла» за наказом царя.

Щоб у саду росли пальми і сикомори, треба було дати їх корінню повітря і забезпечити вільний стік для води. Бутинована глина, з якої збудували платформу палацу, була непридатна для цього, і древні архітектори «повісили» сад з допомогою цегляних аркад.

Їх було шість, і найвища з них мала 25-30 метрів. Склепіння аркад зверху вкривалися шарами цегли, асфальту і свинцю, щоб вода не могла зруйнувати цегли. Нагору воду з Ефрату підіймали величезні водочерпні колеса із шкіряними відрами. Колеса крутили сотні рабів, що працювали зраня до вечора. Поверх аркад була насипана земля і в ній проведено зрошувальні канали. Зайву воду відводили свинцеві водостоки. З тераси на терасу вели

круті сходи з білого і рожевого мармуру, а на найвищій — містився портал, який з'єднував сад із палацом. Цегляні стіни терас були облицьовані величезними плитами білого вапняку із зображенням сцен царського полювання: кремезні бородаті ловці з луками, загоничі, леви, бики і химерні чудовиська.

Між стояками аркад утворилися довгі, вузькі, перекриті склепіннями, приміщення, де завжди було темно, прохолодно й сухо, і тут містився один з найбільших винних льохів древності — льох вавилонських царів.

Перси, захопивши Вавилон, не зруйнували міста. Не зруйнували його і війська Олександра Македон-

ського, що зайняли Вавилон у 331 році до Христа.

Олександр мав намір зробити Вавилон столицею своєї світової держави і заволодів палацом Навуходоносора. Відомо, що перед своєю смертю в 323 р. до Христа Олександр лежав на золотих ношах у затінку дерев висячого саду.

Палац Навуходоносора зруйнувала повінь. Ефрат дуже примхливий і часто змінює своє річище. Вже на початку християнської ери все те, що залишилося з одного з чудес світу, лежало під грубим шаром річкового намулу.

Залишки Вавилонського палацу і славетних висячих садів знайшов англійський учений Колвей на початку XX століття.

ОЛІМПІЙСЬКИЙ ЗЕВС

Місто Олімпія у Греції уважалось за одну з головних загальногрецьких святинь. Що чотири роки до цього міста з усієї Греції з'їжджалися на спортові змагання атлети. В дні олімпіади в Греції панував мир: той, хто їхав на олімпійські ігри, ставав особою недоторканою.

Війни, які не припинялися між грецькими містами-державами, ніколи не провадилися на території Олімпії. Жоден володар не смів приєднати її до своїх володінь, а Олімпія не могла входити в жоден союз з іншими державами-містами.

Уважалося, що стадіон для ігор є під асобливою опікою богів. Гай, у якому стояли мармурові статуї переможців, був священним.

П'ять днів підряд відбувалися урочисті процесії і змагання. Не було, мабуть, жодної людини, яка, побувавши в Олімпії, не відвідала б величавий храм Зевса-громовержця.

Храм був збудований з місцевого черепашника, але здавався мармуровим завдяки особливій штукатурці. Його збудував на фоні гаю в середині V стол. до Христа архітектор Лібон з Еліди.

Як і всі грецькі храми, Олімпійський храм Зевса мав прямокутну форму і був оточений колонами. Колони, широкі в нижній частині, різко звужувалися догори і завершувалися чимось на зразок круглої мармурової подушки. Така форма колон у Греції називалася »доричною«, бо уважали, що її створили суворі й войовничі племена північних греків — доріани.

Храм був багато оздоблений скульптурою. В трикутнику, утвореному схилами даху — фронтоні — була зображена сцена битви людей із напівлюдьми-напівкіньми — кентаврами. Художник немовби нага-

дував недавно перемогу над перськими кіннотниками.

До головного входу в храм вели три мармурові східці. Колони перед карбованими бронзовими дверима були розставлені трохи ширше. Середині храму, в мармуровій залі, сидів на троні сімнадцятиметровий Зевс. У правій руці Зевс тримав крилату богиню перемоги Ніку, а в лівій — скипетр із священним птахом — орлом. Голову Зевса прикрашував вінець із маслинових гілок — знак миролюбства грізного бога.

Оголені частини статуї — голова, плечі, груди, — були вкриті пластинами із слонової кістки. Вони були так точно припасовані одна до одної, що здавалося, ніби Зевс вирізаний з величезної брили цього благородного матеріалу. Плащ, перекинутий через ліве плече Зевса, вінець і його борода — були викарбувані з листків золота.

Перед тронем, зробленим із золота та чорного дерева, стояла широка смуга з чорного мармуру, щоб, як писав старогрецький письменник Павсаній, своїм контрастом підсилити і одночасно відтінити блиск золота та матову білину слонової кістки.

На перекладках трону Зевса було зображено сцени олімпійських змагань, а під його ногами стояв ослін, прикрашений золотими левами. Ця велетенська статуя була шедевром великого грецького скульптора Фідія.

На сучасників скульптура справляла таке враження, що вони запевняли: постать Зевса — це не статуя бога, а саме божество. Ціцерон уважав, що він не бачив нічого досконалішого.

Фідій наділив Зевса справжньою шляхетністю. Його шляхетне обличчя облямоване кучерявою бородою, було не тільки суворим, а й добрим.

Поза Зевса — урочиста й спокійна. Зевс немовби готувався підвестися з трону, розпростати могутні плечі і ледь помітно посміхнутися. Враження це було таке сильне, що один стародавній письменник твердив, що люди, пригнічені горем, шукали розради, дивлячись на безсмертний витвір скульптора.

Збереглася легенда про те, що після закінчення робіт Фідій звернувся до Зевса з запитанням, чи сподобалася йому його робота. Зевс у відповідь відразу ж випустив блискавку в куток храму (зазначили навіть точне місце — на ньому згодом була поставлена мідна чаша). Очевидно, Зевс був задоволений.

»Ідіть в Олімпію, — через п'ять століть говорив один із найвизначніших ораторів древности, Епиктет, — ідіть в Олімпію, щоб побачити безсмертний твір Фідія. То велике нещастя вмерти, не побачивши цього чуда«.

Можна припускати, що Фідій прожив свої останні роки в Олімпії. Тут кілька століть зберігався, перетворений на храм, дім скульптора, а його нащадки користувалися почесним привілеєм наглядати за статуєю Зевса. Її треба було обприскувати водою, коли була надто суха погода, і витирати олією у туманні дні.

Олімпійські ігри влаштовувалися до кінця IV стол. по Христі, і в дні закінчення змагань переможці відвідували храм Зевса, де, як і раніш, стояла статуя Зевса роботи Фідія.

В V стол., за наказом візантійського імператора Феодосія, найславніші скульптури древности були зведені до столиці грецької імперії — Константинополя, і поставлені на кам'яному помості посеред Константинопільського цирку. Статую Зевса із золота і слонової

кости не можна було залишити просто неба і Феодосій наказав поставити її в одній із залів свого величезного палацу. Тут вона незабаром загинула під час пожежі.

Храм Зевса був зруйнований у середні віки. 1828 року французькій експедиції вдалося знайти залишки фундаменту цього храму. Систематичні роботи вчених розпочалися в Олімпії під керівництвом німецького професора Курціуса в 1875 році.

Вони увінчалися відкриттям багатьох скульптур і залишків більшості будівель древньої Олімпії.

Олімпійські ігри відновлено 1896 року. Вони влаштовуються що чотири роки в різних містах світу. Перед відкриттям ігор, в Олімпії, там, де колись стояла статуя Зевса, від сонячного проміння запалюють факел. Перевозять його до Афін, а звідти там, де від нього буде запалений вогонь чергової олімпіади.

ХРАМ АРТЕМІДИ

В 356 році до Христа грек Герострат, вирішивши за будь-яку ціну прославити своє ім'я, підпалив храм Артеміді, покровительки міста Ефесу. Від храму залишився фундамент і основи 127 колон.

Грецькі міста домовилися між собою пустити в непам'ять ім'я Герострата: ніхто ніколи ні під яким проводом не міг згадувати його. Все ж таки якимсь чудом це ім'я дійшло до наших нащадків і стало символом безглузлого честолюбства.

Герострат позбавив Ефес, місто, відоме своїми корабельними, ринками, колосальним театром, мармуровим стадіоном і бібліотекою, найпрекраснішої і найславетнішої окраси.

Ефес був заснований ще в XI стол. до Хр. іонійськими греками, що переселилися з центральної Греції на узбережжя Малої Азії. В родючій долині біля підніжжя гір Коресу і Піону місто швидко розквітло і в VI стол. стало важливим торговим портом Східного Середземномор'я. В той час це було незалежне місто-держава. В 560 році по Христі його захопив мідійський цар Крез, а через п'ятнадцять років, у 545 році, — перський цар Кір. Але ні Крез, ні

Кір не зруйнували міста, хоч і обмежили його самостійність.

Храм, що його підпалив Герострат, був збудований у VI стол. до Христа славнозвісним архітектором Херсифроном.

Як і всі грецькі храми, храм Артеміді, мабуть, мав прямокутну форму і був оточений колонами. Греки порівнювали колони навколо храму з пір'ям птаха і називали такі храми «періптерами», що значить — «прикрашені пір'ям». Іноді храм оточували два ряди колон і такий храм називався «діптером», себто — «двічі прикрашений пір'ям». І храм Артеміді в Ефесі був саме діптером.

Щоб колони храму здавалися легшими, їх мармурові стовбури згори донизу прокреслювалися двадцятьма півкруглими жолобками так, що в перерізі кожна колона скидалася на зубчасте колесо. Це вимагало від каменярів незвичайно складних розрахунків.

З першого погляду здавалося, що всі колони стоять на однаковій відстані одна від одної. Але щоб будинок мав гармонійний вигляд, архітектор Херсифрон розмістив колони з особливим розрахунком. На вхід-

ній фасаді було вісім колон, на протилежній — дев'ять. Центральна колона наче говорила глядачеві, що це задній бік храму і тут дверей немає.

На відміну від храму Зевса в Олімпії, колони Ефеського храму у верхній своїй частині завершувалися подобою мармурової квітки або двох туго скручених спіралей. Така колона називалася у греків «іонічною», бо її батьківщиною уважалася Мала Азія, заселена іонійськими греками.

Херсіфрон мусів побороти величезні технічні труднощі. Ефес лежить у районі, де часто бувають землетруси. Крім того, майданчик для будівництва храму жерці визначили за містом, в болотистій місцевості. Херсіфрон знайшов вихід: він підклав під фундамент товстий шар суміші вугілля і овечої вовни, і ця суміш була мов пружина під час підземних поштовхів і не допускала підземної вологості.

Херсіфрон не дожив до кінця будівництва храму, не дожив і його наступник — архітектор Метаген. Як кажуть перекази, будівництво храму тривало 120 років і було завершене архітекторами Пеонітом і Деметрієм у 450 році до Христа. А через 106 років ця будівля була спалена Геростратом.

Після пожежі, ефесці вирішили відбудувати храм. Відбудова потребувала величезних грошей і їх збирали не тільки ефесці, а й мешканці інших грецьких міст. Олександр Македонський, що народився, як переказують, тієї самої ночі, коли Герострат вчинив свій злочин, також виявив намір пожертвувати на будівництво велику суму грошей, але ефесці відкинули

його пропозицію: він вимагав, щоб на храмі були викарбувані написи — перелік його заслуг. Відбудовою храму керував архітектор Хайрократ. Він підняв храм на високій кам'яній платформі, бо будові загрожувало болото, що насувалося. Усі сто двадцять сім нових колон Хайрократ поставив точно над залишками старих, які він прикрив кам'яними «ковпаками». Цим Хайрократ підкреслив пошану до праці своїх попередників, особливо до великого Херсіфрона.

Нові колони були вищі за старі, деякі з них були витесані з цілих брил зеленого мармуру, видобування якого було пов'язане з великими труднощами. З'єднували колони мармурові бальки. Для стелі всередині храму привезли кедрові стовбури з острова Кіпр. В Малій Азії таких великих дерев не було.

Всередині храму стояла велетенська статуя Артеміді, зроблена з дорогоцінного чорного дерева, твердого і в'язкого, як кість, згори до низу вкрита оздобами з литого і карбованого золота.

Статую оточували незліченні скульптури, вази, посуд та інші твори мистецтва.

В 263 році по Хр. на Ефес напали готи і пограбували його. І знову на місці храму Артеміді залишилися руїни.

У V стол. по Хр. оздоба й частина колон храму були забрані до Константинополя на будівництво церкви св. Софії. Рештки храму загинули в болоті. Спроби розшукати їх довгий час залишилися безуспішними.

Аж у 1864 році англійський археолог Вуд знайшов фундамент храму Артеміді під товстим шаром торфу і намулу.

МАВЗОЛЕЙ У ГАЛІКАРНАСІ

В 1846 році британському послові в Туреччині вдалося одержати дозвіл виїняти із стін фортеці Будрун дванадцять плит з античними рельєфами.

Цю фортецю збудували в XIV стол. хрестоносці на місці античного міста. Потім її кілька разів перебудовували турки.

Коли рельєфи привезли до Лондону, виявилось, що вони є частиною однієї довгої мармурової стрічки (фризи) з зображенням битви греків із войовничими жінками-амазонками.

Незабаром в одній із художніх колекцій Генуї була виявлена ще одна плита від того самого фриза. Очевидно, її привіз ще до загарбання Малої Азії турками хтось із генуезьких хрестоносців — будівників Будруну. Цей рельєф був фрагментом античного пам'ятника, зруйнованого під час будівництва фортеці. Назва цього пам'ятника відома з літописів — гробниця Мавзола у Галікарнасі.

Мавзол був намісником перського царя. Скориставшись із послаблення перської держави на початку IV стол. до Хр., він уклав воєнний союз з багатими і сильними островами Родосом і Хіосом, і в 377 році (до Хр.) оголосив незалежною велику область, що називалася Карією.

Ставши царем Карії, хитрий і далекоглядний Мавзол примусив своїх союзників платити данину. Мавзол нагромадив казкові багатства, більша частина яких пішла на прикрашення столиці — Галікарнасу. Це місто, славне тим, що в ньому народився славетний грецький історик Геродот, підіймалося амфітеатром від берега моря. За царювання Мавзола воно розрозслося і прикра-

силося велетенським храмом бога війни Ареса, якого Мавзол уважав за свого покровителя.

Мавзол розширив і оточив портиками базарний майдан міста, збудував великий, добре закритий від вітру порт і, за прикладом єгипетських фараонів, ще за життя заклавав основу своєї власної гробниці. На відміну від фараонів, які будували піраміди в пустелі, Мавзол вирішив збудувати свою гробницю у центрі міста, біля базарного майдану.

Будівники цієї гробниці Піфей і Сатір за життя Мавзола не встигли добудувати гробниці: в 353 році до Хр. грізний володар Карії помер. Його вдова, цариця Артемісія, одним із головних завдань свого життя уважала збудування гробниці, в якій після смерті мала бути похована й вона. Але й Артемісії не вдалося завершити почате. Добудував гробницю тільки її онук.

Прямокутна гробниця ніби розділялася на три яруси. Нижній ярус не мав ні вікон, ні інших отворів, крім невеликих бронзових дверей. Це був величезний мармуровий куб, що вражав незвичайною ретельністю обробки шліфованого каменю. Контрастом до суворой простоти зовнішньої обробки була пишнота внутрішнього приміщення, облицьованого кольоровим мармуром. Під конічним, схожим на балдахін склепінням на двох біломармурових левах стояли саркофаги Мавзола і Артемісії. Вони були зроблені з ліхнійського мармуру світло-фіолетового кольору. Перший ярус гробниці завершувався фризом, над яким підіймався другий ярус будівлі — іонічна колонада.

Мармурову стрічку фриза створили чотири уславлених скульптори: Скопас, найвідоміший з них, Тимофій, Бріаксіс і Леохар.

Краще за інші збереглася постать воїна, який, відкинувши щит, б'є мускулисту амазонку, що замахнулася сокирою. Другий рельєф з амазонкою, яка завдає смертельного удару грекові, сповнений великим трагізмом, бо це смерть гордої людини. Вражає непримиренною ненавистю до ворога амазонка, що тікає верхи на коні від переслідувача. Це не втеча, а маневр у бою, недаремно ж вона вигнулася як пружина, озирнувшись назад.

На відміну від грецьких храмів, всі чотири сторони другого ярусу гробниці Мавзола мали непаристе число колон. На коротких було дев'ять, на довгих — одинадцять. Між колонами на фоні затіненої стіни стояло тридцять шість мармурових статуй, очевидно, також роботи Скопаса, Тимофія і Бріаксіса. Статуї зображують уславлених героїв легенд і оповідань.

Позаду колониади містився невеликий храм, бо Мавзола і його дружину по їх смерті проголосили богами. Що було в цьому храмі і як він виглядав, досі невідомо.

Третім ярусом була зрізана ступінчаста піраміда. На її зрізаній вер-

шині, на висоті сорока чотирьох метрів, височіла четвірка мармурових коней, запряжених у колісницю, на якій, на весь зріст, як під час тріумфу, стояли цар Карії Мавзол і його дружина Артемісія. Триметрові статуї царя і цариці зробив один із будівників гробниці — Піфей.

Статую Мавзола вдалося зібрати з уламків. В 1869 році їх розшукав серед будівельного брухту англійський учений Ньютон. Він знайшов і голови мармурового коня та двох мармурових левів. Ці фігури зберігаються у Лондоні.

Життя в Галікарнасі завмерло ще в IV стол. до Христа. Місто, пограбоване військами Олександра Македонського, вже не ожило. Гробниця Мавзола, проте, і далі височіла серед пустельної місцевості аж до кінця XIV стол. по Христі, хоч її і пошкодив землетрус. Це чудо світу стало знищене в 1399 році, коли хрестоносці збудували для оборони від турків замок св. Петра. На спорудження цього замку пішли і камінь та залишки статуй Галікарнаського пам'ятника. Турки, що завоювали малу Азію на початку XV стол., захопили замок і перебудували його на фортецю Будрун. У стінах цієї фортеці були знайдені і плити з рельєфами фриза.

Пам'ять про це чудо світу живе й досі в слові «мавзолей».

РОДОСЬКИЙ КОЛОС

В 323 році до Христа в розквіті сил помер Олександр Македонський. По його смерті величезна держава, що простягалася від Балканів і берегів Нілу до далекої Індії, але не мала ні єдиної економіки, ні мови, ні міцного апарату керування, відразу виявила свою нетривкість. Розпочався період кривавих війн за

спадщину великого полководця. Ворогуючі армії спустошували цілі області, руйнували міста.

У той час розбагатів і зріс у силу волелюбний острів Родос. Розташований недалеко берегів Малої Азії, він вславився своїм чудовим кліматом, лісами і виноградниками. Укріплене самою природою і оточене

товстими стінами було і головне місто острова, що також називалося Родосом.

Наприкінці IV стол. до Христа Родос став одним із найкращих грецьких міст. Вздовж прямих, мов стріли, брукованих вулиць виростали колонади. На перехрестях і майданах дзюркотіла вода, проведена з гірських джерел. На схилах гір, що терасами спускалися до міста, стояли чудові храми, а серед них — оточене колонами святилище бога сонця Геліоса. Мешканці Родосу уважали Геліоса своїм покровителем і твердили, що саме за його волею боги підняли острів з морських глибин.

Всі греки любили прикрашувати храми і майдани скульптурами, але мало хто надавав їм такого значення, як родосці. Лише великих статуй, втрое або вчетверо більших за людину, на острові налічувалось понад сотню. Такі статуї називалися колосами. Скульптури стояли в храмах, у садах і священних галях Родосу, а також на «дигмі» — майдані між гаванню і міською стіною. «Дигма» була діловим центром Родосу, його серцем. Тут можна було зустріти людей з усіх кінців Середземномор'я, а найчастіше — єгипетських купців, бо Родос став важливим пунктом торгівлі єгипетським хлібом.

В 305 році до Христа на Родос напав Антігон Одноокий. На острові висадилися численні війська під командуванням Деметрія, сина Антігона, славнозвісного полководця і військового інженера. Для сучасників Деметрій був таким високим військовим авторитетом, що його прозвали «Поліоркетом», що означало — «той, що облягає міста». У плянах Деметрія Родос посідав особливе місце, бо заволодівши остро-

вом, можна було перерізати торговельні шляхи Єгипту і загрожувати його столиці Олександрії.

Військо Деметрія привезло під стіни Родосу безліч машин для облоги. Тут були стінопробивні тарани, металеві кам'яні ядра і запалюваних приладів — баталісти, величезні стріломети — катапульти. Тут же, вперше в історії, була застосована геліпола — велетенська дерев'яна башта на колесах, у якій підвозили до фортечної стіни штурмові загони.

Та мужність родоських патріотів виявилася сильнішою за машини Деметрія. Під захистом стін із тесаного пісковику родосці відважно боронили місто. Незабаром обставини змінилися. Антігон зажадав допомоги сина в Малій Азії, і Деметрій був змушений зняти облогу Родосу. При цьому ж він не міг вивезти облогових машин, і вони залишилися родосцям. Родосці вирішили збудувати за ці військові трофеї пам'ятник на честь перемоги.

Родосці, як і інші тодішні народи, вірили, що ніщо не відбувається без відома богів. І коли ворожі війська відступили, ухвалили збудувати статую на честь покровителя міста Геліоса.

Здійснити задумане доручили Харесові, скульпторові Олександра Македонського. Про Хареса знаємо тільки те, що він був уродженцем острова Родос. Не відомо, чи бачив він скульптури завойованого Олександром Єгипту, або колосальні статуї підкорених Олександром перських царів. Невідомо, якими саме роботами він уславився, але слава Хареса була, очевидно, велика, бо інакше йому не доручили б зробити статую заввишки тридцять шість метрів.

Створення металевої статуї таких розмірів — завдання незвичайно складне навіть за сучасної техніки. На межі IV і III століть до Христа це було справжнім чудом.

Перш за все треба було знайти таке місце, де б цілу статую було видно з моря. Вона мала стояти так, щоб сонце ні вранці, ні вдень, ні перед заходом не освітлювало її ззаду і не перетворювало на темну силуету. Колос не міг бути поставлений на жодному з майданів міста, бо тоді його до пояса закривали б стіни. І в той же час безглуздо було ставити його спиною до міста.

Та найважче було розрахувати пропорції статуї, бо голова і плечі на такій височині здавалися б низу багато меншими, ніж вони є насправді.

Треба було вирішити також, як підняти окремі частини статуї, як її кріпити, який фундамент ставити під неї і як зробити, щоб статую не повалила буря.

Близько двадцять років працював скульптор, а разом із ним і сотні робітників. Колос тримався на трьох масивних кам'яних стовпах, перехоплених смугами заліза. Глядач не бачив цих стовпів, бо два з них проходили всередині ніг статуї, а третій стояв поряд із стегном і був замаскований плащем.

Від стовпів були відведені залізні бруси, скріплені ободами. За залізні ободи був внутрішній каркас, на який накладалися тонкі металеві листи. Таким способом була полегшена вага конструкції, і замість, приблизно, сто тонн бронзи, що були потрібні для виготовлення литої статуї, Харес обмежився, як твердять античні автори, дванадцятьма з половиною тоннами металу.

Окремі деталі статуї Харес збирав і монтував по ярусах залізного каркасу. У нього була модель Колоса, зроблена з глини. Звичайно, таку модель роблять натуральних розмірів і потім копіюють її з допомогою спеціальних пристроїв, але коли фігура перевершує певну висоту, глиня розсипається від власної ваги.

Отже, Харес мав модель, яка була набагато меншою за Колоса, і під час спорудження статуї кожен частину моделі треба було збільшувати в кілька разів. Це також дуже ускладнювало завдання скульптора. Харес виготовив безліч дерев'яних шаблонів і за цими шаблонами дерев'яними молотками вибивалися листи з металу. Кожен такий лист гарбували, полірували і потім укріплювали на каркасі.

І все це робилось без механізмів, без електрозварювання, без поворотних кранів!

Тисячі возів і землекопів звозили до пам'ятника землю і навколо Колоса зростав похилий насип. Цим насипом на возах підвозили окремі частини статуї.

Насип зростав, і все вище й вище підіймалася майбутня статуя. І настав, нарешті, день, коли все населення Родосу зібралося на велике торжество.

На «дигмі» стояла оголена постать юнака-атлета в діядемі з променів, що розходилися в усі боки. Трохи розставивши могутні ноги, приклавши долоню козирком до очей, злегка відкинувшись назад, Колос дивився у морську далечину. Тінь від руки пом'якшувала блиск величезних, трохи скошених очей Геліоса в емалі кольору слонової кости. Обличчя — напружене, уважне, а одночасно спокійне.

Було важко визначити, чи то Геліос зустрічає бажаних гостей, чи стежить за втечею кораблів ворожої фльоти. До міста Колос стояв півоборотом.

Твір Хареса справляв на сучасників величезне враження. З усіх кінців елленістичного світу на Родос приїжджали люди подивитися на чудесну скульптуру. Колос був проголошений чудом світу.

В 227 році до Христа Родос навістив землетрус. Кілька підземних ударів повалили цілі квартали міста. На фортечних стінах і баштах

з'явилися глибокі тріщини, а верхня частина Колоса впала на землю. Тільки велетенські ноги з пальцями залишились на місці.

Підняти статую вже не вдалося: каркас був погнутий, багато частин знівечено, а на будівництво нового насипу напівзруйноване місто вже не мало коштів. Уламки Колоса пролежали біля гавані більш як тисячу років.

В 977 році по Христі залишки статуї Хареса купив арабський купець і ними він, за переказами, навантажив дев'ятсот верблюдів.

ФАРОСЬКИЙ МАЯК В ОЛЕКСАНДРІЇ

В третьому столітті до Христа одним із найбільш гомінливих і багатомовних міст світу була Олександрія. Греки, єгиптяни, сирійці, жиди юрбами заповнювали ринки, стадіони і театри столиці Єгипту.

Кwartали, що потопали в зелені, утворили правильну сітку вулиць міста. Вздовж високих, складених із кам'яних плит хідників тяглися колони, що захищали пішоходів від пекучого південного сонця. В затінку колон з ранку до ночі юрмилися вуличні продавці з глиняним посудом на головах; співуче пропонували свій товар виноторгівці зі шкіряними бурдюками, ревли прив'язані віслиюки.

Найбагатшою була Царська вулиця, найдовша і найширша з усіх. Вона вела через ціле місто до палацу Птолемея, уславленого своїми садами, знаменитими картинами, статуями і пишнотою біломармурових галерій.

Місто Олександрія було засноване в дельті Нілу 337 року до Христа Олександром Македонським на місці невеликого єгипетського селища.

Архітектор Дейнократ розпланував місто у вигляді велетенського македонського плаща, кинутого на землю. Він хотів також з однієї з найближчих гір зробити скульптурне зображення голови Олександра, але в царя не вистачило на це грошей.

В IV і III століттях до Христа Єгипет залишився найбагатшою країною Середземномор'я. Єгипетські царі намагалися прославити свою столицю: збудували театр, цирки, ринки й чудові храми, серед яких особливо відзначався храм муз — «Музейон». У великому мармуровому будинку було дев'ятсот тисяч сувоїв папірусу, на яких була зібрана творчість письменників, вчених, поетів. Кожен сувій лежав у спеціальному гнізді в стіні, тому всередині Олександрійська бібліотека нагадувала велетенські стільники.

З розташованої на пагорбі бібліотеки було видно Олександрійський порт, такий великий, що в ньому могла зміститися ціла фльота древнього світу.

Штучний півтора-кілометровий насип з'єднував берег із скелястим

острівцем Фаросом. Здовж берега тяглися майстерні й корабельні. Вздовж насипу — ятки з товарами і причали для суден. А біля входу до пристані вдень і вночі палав вогонь маяка.

Острівець Фарос гранітними грудьми зустрічав натиск вітру і хвиль, і робив Олександрівську гавань незвичайно зручною для стоянки суден. Та підійти до цього порту не було так просто. Ніл щороку приносить у Середземне море величезну кількість піску і річкового намулу. Незабаром після заснування Олександрії ріка намила міліну і до входу в порт вів тільки вузький фарватер. Отже для безпечного плавання суден був потрібний маяк. Архітектор Сострат Кнідський за п'ять років (180-175 рр. до Христа) збудував на скелястому виступі острова башту заввишки 40-поверхового будинку. До спорудження в 1889 році (по Христі) Ейфелевої вежі в Парижі, це була найвища башта з усіх, збудованих людьми.

Нижній ярус башти, викладений із тесаного вапняку, мав форму квадрата. Як і грані єгипетських пірамід, його стіни були звернені до чотирьох сторін світу.

Другий ярус, облицьований білим мармуром, був восьмигранний. Третій — круглий, його увінчував купол, на якому стояла семиметрова статуя бога моря, Посейдона, зроблена з бронзи. Піднята на величезну висоту, вона дослівно висіла над морськими просторами. Греки уважали Посейдона божеством примх-

ливим, і всіма способами намагалися здобути прихильність володаря морських глибин.

На третьому ярусі вдень і вночі палало вогнище, світло якого посилювала система металевих дзеркал. Пальне підвозили на третій ярус на віслюках по велетенській кам'яній спіральній стежці.

З допомогою вогню і дзеркал, сторожі, які завжди чергували на маяку, могли сигналізувати містові про небезпеку ще перед появою ворога біля стін міста. За сигналами з Фаросу постійно стежили моряки в особливому військовому порті. Порт цей був схований за рогом, і в ньому, як у засідці, були наготові бойові кораблі з бронзовими таранами у підводній частині.

Фльота єгипетського царя уважалася найбільшою у світі.

В ті неспокійні часи маяк служив одночасно і фортецею. На випадок облоги тут була цистерна з питною водою, запаси їжі, казарми для воїнів. Для доставки пального в маяку спорудили один з перших в історії підіймачів.

Фароський маяк простояв до XIV стол. по Христі. І хоч у цей час його залишки були тільки одною чвертю первісного розміру, він вражав своєю грандіозністю.

Маяк упав під час землетрусу наприкінці XIV століття. Згодом на його місці збудовано середньовічну фортецю. Під її стінами фундамент маяка цілий і донині, але досі ще не досліджений.

(За чужоземними матеріалами)

ЧИ ВИ ВЖЕ ПОНОВИЛИ ПЕРЕДПЛАТУ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1965 РІК? ЧИ СПЛАТИЛИ ЗАБОРГУВАННЯ ЗА МИНУЛИЙ РІК? ПРИЄДНАЛИ ХОЧ ОДНОГО НОВОГО ПЕРЕДПЛАТНИКА?

ПАМ'ЯТАЙТЕ ПРО СВІЙ ЖУРНАЛ, ПІДТРИМУЙТЕ ЙОГО І РОЗПО-
ВСЮДЖУЙТЕ!

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

США

Листа ч. 189 (Бофало). Жертвував: І. Фостяк — 1 дол.

Листа ч. 191 (Маттесон). Жертвував: Орест Галан — 5 дол.

Листа ч. 239 (Нью-Йорк). Жертвував: П. Андрусишин — 2 дол.

Листа ч. 247 (Вілімантік). Жертвували: по 2 дол. — Василь Івах, О. Рудько, І. Олійник; по 1 дол. — В. Матвій, І. Здирко, І. Павлюк, М. Антошик, А. Федун, І. Децик, В. Олійник, В. Новицький, М. Чепіжак, В. Ардиковський, М. Олексяк, І. Спіка, М. Плеш; С. Ковалів — 50 ц.

Листа ч. 294 (Парма). Жертвував: В. Лаврів — 2 дол.

Листа ч. 435 (Філадельфія). Жертвували: Мазурок — 5 дол.; Т. Рак — 3 дол.; по 2 дол. — П. Тарнавський, М. Хомин, В. Головач, І. Сімків, В. Савчин; по 1 дол. — М. Попик, В. Данківський, М. Тимчук, В. Яців, М. Беків, І. Квик, Д. Сенюх, М. Коженівський, Я. Козел, М. Миколайовський, М. Фатія, Ф. Стефанишин, М. Кузьма, Д. Шевчук, Р. Клос, М. Сімків, Лазуняк, Істримир, Зуляк, Дивний, Р. Беднарський, В. Посполита, Возьний, Д. Хоптій, Я. Колодй, Н. Н., Н. Н. (прізвища нечіткі), Я. Лебідь, П. Плахта, М. Юрчак, Д. Харина, Трут, М. Кічуга.

Листа ч. 442 (Нью Джерсі). Жертвували: по 2 дол. — Понятишин, М. Гуль, І. Галик; по 1 дол. — М. Волинець, Кінай, М. Головач, Т. Флюнт, В. Сидор, М. Головач, М. Ш...., Д. Маціканич, В. Войчук, С. Н...., Н. Н. (пріз. нечітке), М. Биль, Яримішин, С. Саган, М. Дяків, З. Федорович, С. Швець, М. Шанкарчук, О. Паращак, Д. Максимів, О. Пилип'як, М. Кузів, Кіржецький, Й. Остапик, Д. Федорак, Осадца, Максимів, Г. Глушок, С. Пиль, В. Маркевич.

Листа ч. 220 (Янгстон). Жертвували: по 2 дол. — М. Ліщак, К. Бульван; по 1 дол. — С. Бук, Д. Голубець, П. Весоловський, К. Остап'як, Т. Антончак, В. Гаврилко, М. Воложенний, П. Корочинський, Ч. Бекер, П. Ліщак, М. Штинь, Д. Грива, С. Бурій, І. Рівняк.

Листа ч. 223 (Рочестер). Жертвували: П. Балко — 3 дол.; по 1 дол. — І. Тороць, В. Галуцький, С. Домащук, М. Савицький, А. Ільчишин, П. Бездух.

Листа ч. 234 (Спрінгфілд). Жертвував: М. Бойчук — 15 дол.

Листа ч. 260 (Рочестер). Жертвував: Л. Несторович — 1 дол.

Листа ч. 279 (Понтіак). Жертвував: Т. Марущак — 3 дол.

Листа ч. 315 (Клівленд). Жертвували: по 5 дол. — д-р М. Дейчаківський, д-р О. Рижій, д-р О. Клос.

Листа ч. 374 (Бруклін). Жертвував: М. Зацухний — 2 дол.

Листа ч. 357 (Парма). Жертвували: В. Хома — 5 дол.; по 1 дол. — Макар, Ф. Кірик, Воляник, В. Басалик, Д. Гіба, Столяр, Кужда, Т. Побігушка, Німець, Клепак, Галак, Штрус, П. Онацький, В. Петрук, Р. Почтар, П. Баламутряк, П. Дмитрик, М. Задаїний, А. Малинь, Я. Городницький, А. Хомик, В. Попадюк, В. Ліщук, Т. Бурій, Р. Стахур.

Німеччина

Листа ч. 567 (Гамбург). Жертвували: по 10 н.м. марок — К. Висоцький, М. Дворянин; І. Цембровський — 5 н.м.

Листа ч. 575 (Дізельдорф). Жертвував: д-р В. Строніцький — 20 н.м.

Листа ч. 582 (Білефельд). Жертвував: І. Пуківський — 20 н.м.

Листа ч. 593 (Гановер). Жертвували: М. Терлецький — 20 н.м.; по 10 н.м. — інж. Ю. Ковальчук, М. Кловяк, З. Терешкун; по 5 н.м. — І. Бобин, С. Горпет, Ю. Ольшаницький.

Листа ч. 596 (Оснабрік). Жертвували: по 5 н.м. — П. Костів, О. Закольніцький, Фортуна; по 3 н.м. — Н. Власенко, Л. Голосніченко; Власенко — 2 н.м. 50 ф.; Ф. Кіт — 2 н.м.

Листа ч. 602 (Глядбах). Жертвували: по 10 н.м. — П. Чупляк, М. Алексевич.

Листа ч. 1968 (Гановер). Жертвував: Ю. Ольшаницький — 5 н.м.

Листа ч. 580 (Глядбах). Жертвували: Г. Салогуб — 20 н.м.; В. Кухтин — 5 н.м.

К. Висоцький (Гамбург) — 5 н.м.;
Ф. Балицький — 5 н.м.

Канада

Листа ч. 34 (Ванкувер). Жертвували: по 5 дол. — І. Харина, В. Кіх.

Листа ч. 97 (Скарборо). Жертвував: І. Казанський — 10 дол.

Листа ч. 183 (Ва-Ва, Онт.). Жертвував: І. Плонський — 10 дол.

Листа ч. 188 (Канада). Жертвували: К. Кузний — 5 дол.; В. Павлічак — 3 дол.; по 2 дол. — М. Горбай, С. Гальчик, Е. Попович.

Франція

Листа ч. 625 (Лівін). Жертвував: М. Лехів — 15 н.ф.

Австралія

Листа ч. 491 (Дукі). Жертвували: по 1 а.ф. — Я. Парахоняк, М. Макогон.

Австрія

Листа ч. 665 (Кляггенфурт). Жертвували: по 50 авст. шил. — К. Стовбик, Ф. Юрченко; по 10 авст. шил. — І. Гарасим, І. Лавринович, Марія Корецька, І. Ніколайчук, М. Мельникевич, Ю. Клат, С. Сікорська, А. Курпат, І. Волошин; по 5 шил. — І. Мудрак, М. Гануляк, І. Петрюк, М. Чучук.

Велика Британія

Листа ч. 1031 (Блекбурн). Жертвували: М. Пайкош — 1 фунт; по 5 ш. — Я. Лоїш, І. Головецький, М. Гроденко, Р. Ромахней, В. Прохира, М. Федак, С. Дудар, М. Павлюк, В. Барабан, М. Матлах; по 4 ш. — С. Марчук, А. Крупа; М. Мацюк — 3 ш.; В. Юсипів — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1032 (Блекбурн). Жертвували: М. Атаманюк — 10 ш.; по 5 ш. — П. Гоголь, П. Заверуха, І. Вічкан, П. Могила; П. Вудник — 3 ш. 6 п.; В. Шафор — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1033 (Блекбурн). Жертвували: по 10 ш. — В. Струтинський, Д. Гридай, С. Плехтенчук; Лев Мицишин — 7 ш. 6 п.; Д. Спетрук — 6 ш.; М. Присяжний — 5 ш. 6 п.; по 5 ш. — В. Химейчук, М. Риганич, О. Бігун, П. Максимів, Г. Янишевський, В. Васюта, В. Гриб, В. Левицький, М. Чопків; В. Гелемей — 4 ш. 6 п.; по 4 ш. — І. Доміняк, В. Демків, І. Бандрівський; І. Павлик — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — С. Остапчук, Г. Кучер, В. Гадьо.

Листа ч. 1034 (Акрінгтон). Жертвували: С. Циріль — 10 ш.; по 5 ш. — В. Феник, М. Гузий, І. Мельничук; по 4 ш. — В. Моман, Д. Дейнович.

Листа ч. 1035 (Блекбурн). Жертвували: Клоб «Дніпро» — 5 фунтів; по 5 ш. — Ю. Мандрик, В. Відяк, М. Сабаль, В. Костик, І. Чучко; по 2 ш. 6 п. — Сурмій, М. Гаєвський; Г. Коваль — 2 ш.; С. Савчак — 1 ш.

Листа ч. 785 (Свіндон). Жертвували: по 5 ш. — М. Вітицький, Ч. Підлісний, І. Каган, П. Цюпак, М. Думітрян.

Листа ч. 1023 (Лій). Жертвували: по 5 ш. — В. Палюга, П. Баран; А. Колодійнюк — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — П. Сулима, В. Флонт, В. Баран, І. Симкович; Т. Вілоус — 2 ш.

Листа ч. 1024 (Лій). Жертвували: Український Товариський Клоб — 10 фунтів; Відділ СУБ-у — 5 фунтів.

Листа ч. 1025 (Лій). Жертвували: по 10 ш. — П. Ярків, М. Глушко, В. Щербатюк; по 5 ш. — Д. Селянин, І. Кулинич, О. Костик, М. Дідюк, П. Пістун, Д. Войчук, С. Блендний, О. Шляхетко; М. Думний — 4 ш.; І. Семчак — 3 ш.; С. Чупляк — 2 ш. 6 п.; А. Сопків — 2 ш.

Листа ч. 1071 (Манчестер). Жертвували: по 10 ш. — М. Легкий, П. Тимчишин, М. Федішин, І. Сидорський; по 5 ш. — Л. Лотоцький, І. Кулик, Д. Зімбровський; Балицький — 3 ш.; В. Лецик — 2 ш.

Листа ч. 1072 (Мідлетон). Жертвували: М. Широкий — 1 ф.; Т. Бендисюк — 10 ш.; по 5 ш. — М. Тановський, І. Легкий.

Листа ч. 1081 (Донкастер). Жертвували: М. Данилюк — 1 ф.; І. Шестака — 10 ш.; Ф. Цінявський — 6 ш.; по 5 ш. — В., О. Мосса, М. Мазур, Й. Дмитренко, В. Родишин, М. Яблонський, Н. Антонів; М. Басюк — 4 ш.; Михайло Мазур — 3 ш.; І. Янів — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 786 (Свіндон). Жертвували: по 10 ш. А. Войко, М. Попівняк, М. Гавришко; по 5 ш. — М. Король, М. Куцик, І. Костецький, М. Коцур, М. Бунік, Концовський; по 2 ш. 6 п. — І. Кушнір, Й. Кушнір, М. Терновий.

(Далі буде)

Всім Жертводавцям і Збірщикам — щиро дякуємо!